TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

DİNLER TARİHİ AÇISINDAN TÖRE ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet Mustafa ERKAL

Ankara-2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

DİNLER TARİHİ AÇISINDAN TÖRE ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet Mustafa ERKAL

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Durmuş ARIK

Ankara-2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

Mehmet Mustafa ERKAL

DİNLER TARİHİ AÇISINDAN TÖRE ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Durmuş ARIK

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
Prof. Dr. Mustafa Erdem	
Prof. Dr. Durmuş Arık (Danışman)	
Dr. Öğretim Üyesi Sevket Bozan	
.....	.....
.....	.....

Tez Sınavı Tarihi: 15/01/2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(……/……/2…..…)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin Adı Soyadı

Mehmet Mustafa ERKAL

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER **5**

KISALTMALAR ..... **İ**

ÖNSÖZ ..... **İİ**

GİRİŞ **1**

1. KONUNUN ÖNEMİ, AMACI VE SINIRLARI **1**

2. METOT VE KAYNAKLAR **2**

3. TÖRE'NİN DİNLER TARİHİ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ **3**

4. TÜRK TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ **4**

4.1. Türk Kavramı 4

4.2. Türk Dili 6

4.3. Türk Coğrafyası 8

4.4. Umumi Türk Tarihi 9

I.BÖLÜM **12**

KUT, KURULTAY VE AKSAKALLIK **12**

1. Kut **12**

1.1. Kut Sözcüğünün Mahiyeti 12

1.2. Hükümdara Kut Verilmesi 19

1.3 Kut-Devlet İlişkisi 27

2.Meclis ve Aksakallık **29**

2.1 Meclis 30

2.2 Aksakallık 41

2.2.1 Aksakalların Toplumdaki Yeri 41

2.2.2 Bir Değer Müessesesi Olarak Aksakallık 47

II.BÖLÜM **51**

TÜRK TÖRESİ **51**

1.Genel Hatları ile Türk Töresi **51**

1.1. Kelime Olarak Töre 51

1.2. Kavram Olarak Töre 52

1.3.Töre ile İlgili Deyimler ve Atasözleri 55

1.4. Töre'nin Temel İlkeleri 57

2.Töre ile İlişkili Bazı Kavramlar 61

3.Devlet –Hukuk İlişkisi Bağlamında Töre 68

3.1. Devletle İlişkili Olarak *Töre* 68

3.2. Hukukla İlişkili Olarak Töre 74

4.Dinle, Ahlaki Değerlerle ve Geleneklerle İlişkisi Bakımından Töre 81

4.1. Dinle ve Ahlaki Değerlerle İlişkisi Bakımından Töre 81

4.2. Geleneklerle İlişkisi Bakımından Töre 86

SONUÇ **91**

KAYNAKÇA **94**

ÖZET **106**

ABSTRACT **107**

KISALTMALAR

Ayr. : Ayrıca

Bkz. : Bakınız

Çev. : Çeviren

DİA **:** Diyanet İslam Ansiklopedisi

DLT **:** Divan-ı Lügat'it Türk

Ed. : Editör

Haz. : Hazırlayan

K.B. : Kutadgu Bilig

M.Ö. : Milattan önce

M.S. : Milattan sonra

s. : Sayfa

ss. : Sayfa sayıları

TAED : Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

TDK : Türk Dil Kurumu

TTK : Türk Tarih Kurumu

vb. : Ve benzer/ler/i

yy. **:** Yüzyıl

Vol. : Volume

ÖNSÖZ

Tez esas olarak İslamiyet öncesi Türk tarihi boyunca *Töre* kavramı üzerindeki anlayışlar odaklı olacaktır. *Töre*nin anlamı, mahiyeti, toplumsal işlevi, devlet işleyişindeki yeri, önemi, dinle, ahlaki değerlerle ve gelenekle ilişkisi üzerinde durulacaktır. Günümüzde kullanılan *Töre* kavramı ile kadim Türk tarihindeki *Töre* arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte, konunun önemi, amacı, yöntemi, kullanılan kaynaklar açıklanmakta ve umumi Türk tarihi hakkında genel bilgiler verilmektedir. Bununla beraber *töre*'nin dinler tarihi bağlamında ele alınma amacı açıklanacaktır. Birinci bölümde Tanrı tarafından verilen kut genel hatları ile ele alındıktan sonra, en üst karar organı olan kurultay ve bu karar organının üyesi aksakallar hakkında bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde ise genel hatları ile *töre*nin neliği tartışılacaktır. Ardından Türklerde karar verme mekanizmasının işleyişi ve hükümdar seçiminde *töre*nin işletilmesi incelenecektir. Bu bölümde ayrıca *töre*nin, dinle, ahlaki değerlerle ve geleneklerle ilişkisi belirlenmeye gayret edilmektedir.

Çalışmanın bu aşamaya gelmesinde başından sonuna kadar desteğini ve rehberliğini eksik etmeyen değerli hocam Prof. Dr. Durmuş ARIK'a, tez okuma sürecinde katkılarını ve yardımlarını eksik etmeyen Dr. Mustafa KINAĞ'a, zamanından fazlasıyla feragat edip tezin biçim ve redaksiyonu ile ilgili önerilerde bulunan Arş. Gör. Bayram ÜNCE ve Arş.Gör. Mustafa GÜRE'ye, yorulup bunaldığım zamanlarda desteğini yanımda hissettiğim Doç. Dr. Ali ÇETİN, Arş.Gör. Adem ÇETİN, Arş.Gör. Arif GÖREN, Arş.Gör. Ubeydullah İŞLER ve Seyfullah YILMAZ'a teşekkürü borç bilirim.

Hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen anne ve babama, çalışmamın en zor zamanlarında şefkatli sesiyle yükümü hafifleten moral ve motivasyon kaynağım kıymetli eşim Fatma ERKAL'a, uzun akşamlarda benimle beraber ders çalışmaya oturan biricik kızım Ayşe Neva'ya minnet ve şükran borçluyum.

Mehmet Mustafa ERKAL

Ankara, 2018

GİRİŞ

1. KONUNUN ÖNEMİ, AMACI VE SINIRLARI

Kadim dünya tarihinin sayfalarında önemli yere sahip olan Türk milletinin medeniyet esasını teşkil eden temel kavramlardan biri Türk *Töre*si'dir. Türk Milli Kültürünün merkezi konumunda olan *töre* için gelenek çok önemli bir yer tutar. *Töre* kadim Türk Devlet hukukunun temellendirildiği sözlü geleneğin anayasasıdır. Örf, adet, gelenek, görenek şeklinde tarihi serüvenine başlayan *töre*, zamanla üzerinde mütalaaya gerek bırakmayacak şekilde hukuk kanunu olmuştur. Dolayısı ile *töre* hem devlet idaresinde devletin ne şekilde işleyeceğini belirten bir usul olmuş, hem de sosyal hayatın tanzimi ile bireyin temel hak ve hürriyetinin korunmasında itirazsız hukuk normu olmuştur.

Töre, gelenek, görenek, örf, adet teamül vb. normatif kavramların tamamını içerisine alan kapsamlı ve formel bir terimdir. *Töre*ler, bir topluluğa bağlı bireylerin uymak zorunda oldukları davranış kalıplarının tamamını içine alır. Nitekim, *töre* hükümlerine karşı gelen veya bu hükümleri zedeleyenler hakkında toplum tarafından belirlenmiş cezalar uygulanır.[1] Türk toplumu tarafından hoş görülmeyen evlilik dışı ilişki, emanete ihanet, kendisine sığınan birini teslim etme, aile büyüklerine karşı çıkma gibi davranışlar *töre* tarafından yasaklanmış olup, bununla beraber adetler arasında ahlaki olanlara da *töre* denilmektedir.[2]

Çalışma konusu seçilirken dikkat edilen bir diğer nokta ise *Töre* gibi çok önemli bir kavramın daha önce tek başına ele alınıp yüksek lisans düzeyinde çalışılmamış olmasıdır. *Töre*, bir Türk için milli kültürün temelini temsil eder. Yani *Töre* bilinmeden kadim Türk tarihine ait pek çok görüş ve düşünce anlaşılmayacak ya da muğlak

[1] Sedat Veyis Örnek, *Türk Halkbilimi,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1977, ss.127-128.

[2] Erman Artun, *Türk Halkbilimi,* Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 132.

kalacaktır. Tüm bu sebeplerden dolayı *Töre* kavramı hakkındaki görüşlerin ortaya konması bu tezin amaçları arasında yer alacaktır.

Çalışmanın önemi, çalışmanın konusu ile doğru orantılıdır ve bu bağlamda değerlendirilmesi gerekir. Türk kültürünün ve tarihinin en temel kavramlarından biri olan *Töre* bir yüksek lisans tezi olarak çalışıldığında Türk din tarihinin, kültürünün ve dünya görüşünün anlaşılmasına katkı sağlayacağı gibi, bundan sonra yapılacak olan Türk dini ve kültürü ile ilgili çalışmalar için örnek teşkil edecektir.

Konunu sınırlarının belirlenmesi, konunun daha net anlaşılmasını sağlayacaktır. *Töre,* özellikle İslamiyet öncesinde Türklerin hayatında çok önemli yer tutmaktadır. Bu sebeple, konu özellikle İslamiyet öncesi dönem ile sınırlı tutulmaya çalışılmıştır. Ancak Türkler çok geniş bir coğrafyaya yayılan bir topluluk olduğundan İslamiyet öncesi olarak bahsedilen dönemin net bir tarihi verilmemiştir. Bundan dolayı 13. yy'a kadar olan dönem incelenmiş, zaman zaman konunun anlaşılmasını sağlamak için bu tarihinde ötesine geçilerek örnekler verilmiştir.

2. METOT VE KAYNAKLAR

Tezin hazırlık aşamasında, dinler tarihi metodolojisine uygun olarak *töre* ile ilgili genel hususlar ve bunlara ilişkin uygulamalar tespit edilmeye çalışılmıştır. *Töre*'nin gelenek, hukuk ve işleyen devlet düzenine etkileri ile din, ahlak ve geleneklerle ilişkisi hakkında bilgiler verilmiş, tüm bunlar gerçekleştirilirken deskriptif, fenomenolojik ve karşılaştırmalı yöntemlerden yararlanmaya çalışılmıştır. Tezin oluşumu sırasında Ankara Üniversitesi İlahiyat ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültelerinin kütüphaneleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi kütüphanesi ve Milli Kütüphane'de araştırmalar yapılmış, konu ile ilgili makale, kitap, ansiklopedi maddeleri, sempozyum bildirileri gibi temel kaynaklar taranmıştır.

Çalışmada faydalanılan kaynaklar için özellikle İslam öncesi Türk tarihi ile ilgili olarak mitolojik öğeler araştırılmıştır. Bu bağlamda Türk Destanları incelenmiştir.

Gerekli yerlerde karşılaştırmaların yapılabilmesi için dinlerin kutsal kitapları temel kaynaklar arasında gösterilebilir. İslamiyet öncesi Türk kültürüne dair bilgiler için, Çin Kronikleri, Sülale Yıllıkları, İmparatorluk Tarihleri ile elçilerin notları kullanılmıştır. Türk Kültürü ile ilgili önemli bilgileri bünyesinde barındıran Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Bilig'i, Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügat'it-Türk'ü gibi temel eserler incelenmiştir. Ayrıca, Türk kültürü ile ilgili çalışmalar yapan İbrahim Kafesoğlu, Bahaeddin Ögel, Ziya Gökalp, Osman Turan, Halil İnalcık gibi büyük müverrihlerin eserleri birbirleri ile karşılaştırılarak, benzerlikler ve farklılıklar tespit edilip değerlendirilmeye çalışılmıştır.

3. TÖRE'NİN DİNLER TARİHİ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Türkler, tarih boyunca pek çok din ile karşılaşmışlardır. Evrensel veya yayılmacı özelliği olan bir dinle karşılaşıncaya kadar çoğunlukla tek Tanrı veya Gök Tanrı inancını benimsemişler ve o inancın esaslarını korumuşlardır. Öyle ki İslam dinini kabul ettikleri zamanlar da dâhil olmak üzere Tanrı ve Allah kelimelerini beraber kullanmış, halk dilinde de bu kullanım Tanrı buyruğu, Tanrı misafiri gibi deyimler ile kalıplaşmıştır. Azerbaycan Türkleri arasında canlı tutulan halk inanışlarında tek Tanrı'nın izlerine sıklıkla rastlanılır.[3]

Bazı Türk gruplarının kabul ettikleri dinler neticesinde tarihi süreçte benliklerini, kültürlerini, *töre*lerini kaybettikleri görülür. Hıristiyanlaşan Bulgar ve Macarlar örnek olarak gösterilebilir. Bununla beraber, İslamiyet Türklerin manevi hassasiyetleri ve *töre*leri ile önemli ölçüde benzerlik göstermiş ve Türkleri manevi anlamda daha çok güçlendirmiştir.[4]

[3] Durmuş Arık, *Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları*, Öztepe Matbaacılık, Ankara, 2005,s. 160.

[4] Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, Özdemir Basımevi, İstanbul, 1978, s.137.

Nasıl ki dinler, gelenekleri belirleyen unsurlar ise, gelenekler de dinleri etkileyen unsurlardır. Dolayısıyla bu karşılıklı bir ilişkidir. İslam öncesi Türk toplumuna yöneltilen Şamanist nitelendirmesi, bu konu ile ilgilenen bazı araştırmacılara göre herhangi bir dayanağı olmayan hatalı ve yanlış bir nitelendirmedir. Orta Asya'nın kuzey kesimlerinde geniş bir alana yayılmış olarak yaşayan Türklerin dini, Tengri dini veya *Töre*si Tenri şeklinde adlandırılmıştır.[5] Bu adlandırmadan da anlaşılacağı üzere din ile *töre* birbirleri ile aynı anlamda kullanılmıştır. *Töre*, kendi içerisindeki özelliklerini din ile senkretik hale getirmiş, dolayısı ile çağlar aşan bir özellik göstermiştir. Bu minvalde değerlendirildiği takdirde Türk *Töre*si, yalnızca medeniyet tarihinin bir konusu olmaktan çıkıp dinler tarihinin konusu haline gelmektedir. Türklerin dini geçmişi incelenirken *töre* bağlamında değerlendirilmesi, Türk toplum yapısının ve aynı zamanda Türklerin geleneksel inançlarının ve uygulamalarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

4. TÜRK TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Bazı araştırmacılar Türk sözünün *töre* kavramı ile ilişkili olduğunu düşünmüşlerdir. Türk kavramı yanında Türk dili, coğrafyası ve tarihine kısaca değinmek "Türk Töresi"nin etki alanı hakkında bir fikir verecektir.

4.1. Türk Kavramı

Irki olarak Türkler, kökeni Orta Asya'ya dayanan üç büyük koldan (Europid, Mongolid, Negrid) Europid koluna mensuptur.[6] Europid, özellikle Rus Tarihçiler tarafından Avrupa'nın doğu, Asya'nın orta ve kuzey alanlarını kapsayan bölgelerde yaşayan ırklara verdikleri addır.[7] Türk soyları tarihte bu bölgelerde devletler kurmuş, hâkimiyet sağlamışlardır.

[5] Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, s.30.

[6] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s.47.

[7] Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Çev. Halit Zübeyir Koşay, Örgün Yayınevi, Ankara, 1971, s.1.

Genel olarak "Türk" adının ilk defa ortaya çıkışının, Göktürk Devletine (552-744) dayandığı düşünülse de bu konuda çok farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşleri şöyle sıralamak mümkündür:

Türk ismi Göktürklerden önce de vardır. Eski Hind eserlerinde geçen, *Turukha, Thraklar*, eski Ön Asya çivi yazısı metinlerinde geçen *Turkkular*, Çin kaynaklarında geçen *Troialılar*, Türk kavimleri olarak düşünülmüştür.[8]

Türk adının tarihte ortaya çıkışı, Göktürklerin tarih sahnesinde kendisini göstermesi ile başlamıştır.[9]

Türkiye'de yaşamını sürdüren ve dil olarak Türkçe konuşan kişilerdir.[10]

Tüm bunları incelendiğinde, Bernard Lewis'in Türk adı hakkındaki düşüncesinin çok sınırlı olduğu görülür. Türk adının Göktürk devleti ile ortaya çıktığı görüşüne gelecek olursak, bu konu hakkındaki yazılı kaynakların az olduğu göz önüne alındığında, görüşün dayanağının Göktürklerin devlet kurması, hâkim güç olması ve Türk adını bir devlet ismi olarak kullanmasından kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Türk adı bir devlete isim olarak verilmiş ise daha önceden Türk adıyla yaşayanların olması kaçınılmazdır.

Türkçe lügatlerin en eskilerinden kabul edilen Kaşgarlı Mahmud'un (498/1105) *Divan-i Lügati't Türk* adlı eserinde, Kaşgarlı Mahmud Türk kelimesinin anlamı üzerinde genişçe durmuştur. Türk kelimesinin beşer manasına geldiğini kaydetmiş, Türk kelimesi için türemiş, yaratılmış, anlamlarına yakın ifadeler kullanmıştır.[11] Bu manası ile Türkçe'de "türemek" manasında olan *türe* ya da *törü*'den türemiş olup, "yaratılmış" anlamındadır.[12] Yaratılmış veya türemiş anlamı ile günümüzde belli bir insan kitlesini

[8] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s.43.

[9] Ahmet Taşağıl, "Türk", *DİA,* Cilt 41, s.467.

[10] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, Ankara, 1970 s.1.

[11] Kaşgarlı Mahmud, *Divani Lugati't- Türk*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2005, s.606.

[12] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s.44.

ifade eden Türk kavramının aksine, incelendiğinde; belli bir kavmi ifade etmeyen, o dönemde Orta Asya bölgesinde yaşayan insanları belirttiği görülecektir. Yukarıda ki anlamların yanı sıra Ziya Gökalp, Türk sözcüğünün *töre*li (*töre*si olan) manasına geldiğini, aynı kökten çıktığını ifade etmiştir.[13] Osman Turan da Türk kelimesi için türemiş anlamına gelebileceği gibi, *töre*li manasının da çıkabileceğini vurgulamıştır.[14]

Vilhelm Thomsen, Gyula Nemeth gibi Türk Tarihi çalışan isimler, Uygurca Sıfat olarak kullanılan ve güçlü manasına gelen Türük kelimesinin daha sonra ad haline gelerek bir milletin ismi olduğunu ifade etmişlerdir.[15] Türk sözcüğünün anlamının veya kökeninin ne olduğu kaynaklarda farklılık arz etmektedir. Tarihçiler ve dilbilimciler açısından farklı anlamlar verilen Türk kelimesinin anlamı için kesinlik bildiren bir kanaat bulunmamaktadır. Bu konu hakkında yeni çalışmalar yapılıp konunun daha derinlemesine incelenmesi gerekmektedir.

4.2. Türk Dili

Türk dilinin tarihi, Türk milletinin tarihi kadar eskiye dayanmaktadır. Türk dilinin en eski izlerine Sümer kaynaklarında rastlanmaktadır. Sümerce ile Türkçe arasındaki ortak veriler M.Ö. 2000-3000 yılları arasında buluşmaktadır.[16]

Türkçe Dünyadaki çeşitli dil gruplarından Ural-Altay dil grubundan Altay dillerine mensuptur.[17] Modern Altay dillerinin yazı dilleri açısından en kalabalığı Türk dilleridir.[18]

---

[13] Ziya Gökalp, *Türk Devletinin Tekâmülü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s.13.

[14] Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009, S.45.

[15] Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s.54.

[16] http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/7.php (03.12.2018)

[17] Ahmet Temir, "Ural-Altay ve Altay Dilleri", *Türk Dünyası El Kitabı,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara,1992, Cilt 2, s.3.

[18] Süer Eker, "Ana Altayca'dan Modern Türk Dillerine Genel Bir Bakış", ed. İhsan Çapçıoğlu, Hayati Beşirli, *Türk Kültürü El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s.123.

Türkçenin tarihine bakıldığında karşımıza yazılı ve sözlü kaynaklar olmak üzere iki farklı grup çıkar. Sözlü kaynaklar toplumun ilk ortaya çıkışından itibaren var olagelmiştir. Yazılı olarak ise ilk kayıt 329 yılına aittir.[19] 7. asra ait olduğu düşünülen altı satırlık Çöyren yazıtı ise ilk runik yazılı metin olma özelliğine sahiptir.[20] Orhun abideleri olarak tanınan, İşbara Tamgan Tarkan, Köl İç Çor, Tonyukuk, Köl Tigin, Bilge Kağan Anıtları 719-735 yılları arasında yazıya geçirilmişlerdir. Moğolistan'da bulunan Yenisey vadisinde, Kazakistan'da İdil-Ural bölgelerinde Göktürk harfleri ile yazılmış anıtlar bulunmuştur.[21]

Türk dilinin gelişimi için 13.yy'da merkez Harezm bölgesi olmuştur. 15.yy'dan sonra Harezm Türkçesinin yerini Çağatay Türkçesi devralmış ve 19.yy'lara kadar devam etmiştir. 19.yy'dan sonra siyasi sebeplerin de büyük etkisi ile Türk yazı dilinde büyük bir bölünme yaşanmış ve farklı birçok yazı dili oluşturulmuştur. Hangi dili kullanmaları gerektiğine siyasi erkler müdahale eder hale gelmişlerdir. Ancak bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri ile beraber bu konuda daha özgür hale gelme imkânları ortaya çıkmıştır.

Türk dilinin kronolojik gelişim sıralaması şu şekildedir; Ana Altayca Dönemi, İlk Türkçe Dönemi, Ana Bulgarca ve Ana Türkçe Dönemi, Eski Türkçe Dönemi, Uygurca, Karahanlıca, Orta Türkçe Dönemi, Harezm Türkçesi, Yeni Türkçe, Modern Türkçe.[22] Coğrafi ölçütlere göre ise, Güneybatı Türkçesi, Kuzeybatı Türkçesi, Güneydoğu Türkçesi, Kuzeydoğu Türkçesi, Çuvaşça Türkçesi, Halaççа Türkçesi olarak altı gruba ayrılır.[23]

---

[19] Süer Eker, *Türk Kültürü El Kitabı*, s.128.

[20] Sema, Barutçu Özönder, "Çöyr Yazıtı", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2006, Cilt.3, s. 108-124.

[21] http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/7.php (03.12.2018)

[22] Süer Eker, *Türk Kültürü El Kitabı*, s.130.

[23] Süer Eker, *Türk Kültürü El Kitabı*, ss.154-178.

4.3. Türk Coğrafyası

Türkler diğer milletlere nazaran hareketli bir millet olma özelliğine sahiptir. Bu durum da Türklerin tarihini araştırmayı zor kılan unsurların başında gelmektedir. Çünkü mekân değiştikçe irtibata geçilen milletler de değişmekte, kültür ve dil farklılaşmaları ortaya çıkmaktadır.

Arkeolojik buluntular ve sınırlı yazılı kaynaklar bize Türklerin yaşadıkları ilk mekânları göstermektedir. Bu bilgilere göre Orhun Vadisi ve Ordos Bölgesi, Altaylar, İli- Issık Göl civarı, Maveraünnehir ve Sibirya'nın güney bölgesi Türklerin yaşadığı, ana yurtları sayılır.[24] Bahaeddin Ögel Türk yurdu ile ilgili, Tanrı Dağlarının güneyi ve Kuzeyi diye iki bölümlemeye gidip, güney kısmının doğu Türkistan, Kuzey kısmının ise, Cungarya stepleri, İrtiş Havzası ile Altay dağları olduğunu ifade eder.[25] Sibirya ise Orta Asya Türk kültürünün kuzey sınırını teşkil etmektedir.[26]

Türkler sonraları güney Sibirya'dan batıya doğru hareket etmeye başlamışlardır. İlerleyen süreçlerde kitlesel göç hareketleri yaşanmaya başlamıştır. Tarih Hunların ortaya çıkışına tanıklık ettiği dönemde Türkler ile Çinliler arasında büyük savaşlar yaşanmıştır. Mete Türk kavimleri arasında birlikteliği sağlamış, güçlü bir Türk devleti oluşturmuştur. Orta Asya'da Mete'den sonra tam anlamıyla hâkimiyet sağlanmıştır. M.Ö 215'li yıllardan Güney Hunlarının ortadan kaldırıldığı zamana kadar, Tanrı Dağları, Yedisu, Moğolistan, Altay-Sayan sahası, Yenisey-Minusinsk bölgesi, Güney Sibirya, Kazakistan, Fergana Vadisi, Türkmenistan bölgesi, Hazar denizi ve bölgesi, İran Horasan'ının da dâhil olduğu sahalar Türk yurtları olmuştur.[27]

---

[24] Konuralp Ercilasun, "Türk Tarihi", *Türk Kültürü El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s.46.

[25] Bahaeddin, Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.2.

[26] Bahaeddin, Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* s.3.

[27] Mustafa Kalkan, "Türk Tarihi", *Türk Kültürü El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s.36.

Milattan sonra Hunlar (375 yıllarında) Orta Avrupa'ya, Afganistan ve Hindistan'ın Kuzey'ine, Sibirya'dan Rusya'ya yayılmışlardır. Bir Başka Türk grubu olan Avarlar ise Orta Avrupa'ya, Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Uzlar ise Hazar Denizinin Kuzey Bölgesinden Doğu Avrupa'ya ve Balkanlara göç etmeye başlamışlardır. Tarihin ilerleyen safhalarında Macarlar, 830'lardan sonra Kafkasların Kuzey kısmından Orta Avrupa'ya Göç etmişlerdir. 11.yy'lara doğru Oğuzlar İran ve Anadolu'ya yayılırken, Uygurlar, Orhon nehri bölgesinden İç Asya'ya göç etmişlerdir.[28] Tarih boyunca dünyanın birçok yerinde yaşamış, farklı yerlere göç etmiş, savaşlar sonucu hareketlilik devam etmiş veya durmuştur. Günümüz'de ise Türkler Avrupa ve Asya arasında bulunan Türkiye Cumhuriyeti, Orta Asya'da bulunan bağımsız Türk Cumhuriyetleri ile devlet olarak varlıklarını sürdürmektedir. Bunun haricinde dünyanın hemen her yerinde, özellikle Avrupa'da, azınlık olarak yaşamlarını devam ettirmektedirler.

4.4. Umumi Türk Tarihi

Türk Milleti tarihi boyunca farklı dinin mensupları ve farklı coğrafyaların insanları olma özelliğine sahip bir millettir. Bu nedenle Türk Tarihini belirli zaman dilimlerine ayırmak uygun olacaktır. Türklüğün Tarih Öncesi Çağı M.Ö 200'lü yılların başı, Türklerin Bozkır Çağı, İslamiyet'in Kabulü ile Erken İslam Çağı, 840'lardan sonra yoğun göçlerin yaşandığı Türklüğün Büyük Hanedanlar Çağı, son olarak ise Fransız Devriminden sonra Türklüğün Modernleşme ve Cumhuriyetler Çağı ayrımları yerinde olacaktır. Türklüğün Tarih Öncesi Çağı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Yazılı kaynakların azlığı bu çağ hakkında bilgilerin azlığının başlıca nedenidir. Az da olsa yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular bu çağ hakkındaki bilgilerin kaynaklığını yapmaktadır.

Türklerin ilk yurtları sayılan Orta Asya ve civarında bu çağda karşımıza çıkan en büyük Türk devleti Hunlar olmuştur. Hunlar bu dönemde merkezleri Ordos olarak yaşamlarını devam ettirmiştir. Bozkır Çağı (M.Ö.209-M.S.840) ise Türklerin dünyadaki

[28] Ahmet Taşağıl, "Türk", *DİA*, Cilt 42, ss. 467-468.

konumlarının daha güçlendiği ve yapılarının daha belirgin hale geldiği çağı ifade eder. Hunlar, Göktürkler, Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Uygurlar gibi Türk toplulukları bu dönemde önemli rol oynamışlardır.[29] Türkler bu dönemde Çin Devleti ile çetin mücadeleler içine girmişlerdir. Yine bu dönem içerisinde Türkler Müslüman Araplarla iletişime geçmişlerdir. Türklerin İslamiyet'e girmesinde Talas Savaşı'nın önemi bilinmektedir. Ancak asıl gelişmeler, Emeviler tarafından Orta Asya'ya düzenlenen savaşlarla gerçekleşmiştir. Erken İslam Çağı(840-1240)[30] zamanında Türkler İslam dinine girmeye başlamışlardır. Arap milliyetçiliği ve baskıcı tutum Türklerin Müslüman olmasını geciktirmiştir.[31] Bu çağ, Karluklar, Karahanlılar, Bulgarlar, Gazneliler, Tarihin en büyük Türk Devletlerinden biri olan Selçuklular gibi Türk devletlerine şahitlik etmiştir.

Büyük Hanedanlar Çağı (1240-1789) içerisinde Türk tarihi farklı merkezlerde siyasi hayatını sürdürmüştür.[32] Türklerin siyasi olarak en ihtişamlı dönemlerini yaşadıkları yıllar bu yıllardır. Osmanlılar bu süreç içerisinde siyasette, kültürde ve sanatta zirveyi yakalamışlardır.[33]

Fransız Devrimi ile Türklüğün Modernleşme ve Cumhuriyetler Çağı[34] başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu güç kaybetmiş, gerilemiş ve çöküş

[29] Konuralp Ercilasun, *Türk Kültürü El Kitabı*, s.130.

[30] Konuralp Ercilasun, *Türk Kültürü El Kitabı*, s.58.

[31] Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Berikan Yayınevi, Kayseri, 2015, s.255.

[32] Konuralp Ercilasun, *Türk Kültürü El Kitabı*, s.61.

[33] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, Cilt 1, ss.294-326.

[34] Konuralp Ercilasun, *Türk Kültürü El Kitabı*, s.66

sürecine girmiştir. 20.yy'ın başlarından sonra ise yıkılan Osmanlı'nın son kalan toprak parçalarından yeni bir Türk devleti, Türkiye Cumhuriyeti doğmuştur.[35]

20. yüzyılın sonlarında dağılan Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan Türk Cumhuriyetleri ile SSCB yerine kurulan Rusya Federasyonu'nda yer alan Sibirya Türk Topluluklarıyla birlikte İdil-Ural bölgesinde varlıklarını sürdüren Tatarlar, Başkurtlar ve Çuvaşların Özerk Cumhuriyetleri'nde Türk varlığı devam etmektedir. Türk topluluklarının varlığını sürdürdüğü bütün coğrafyalarda geçmişten bugüne taşınan inanç, örf, adet, gelenek ve ortak bir *töre* izlerine ve etkilerine rastlamak mümkündür.

[35] Bernard Lewis, *Modern Türkiyenin Doğuşu*, s.193.

I.BÖLÜM

KUT, KURULTAY VE AKSAKALLIK

1. Kut

Orta Asya'da yaşayan Türklere göre hakimiyetin kaynağı Tanrı'dır. Tanrı tarafından bir kişiye verilen yönetme hakkına *kut* denir. İlahi bir lütuf olarak verilen kut, verildiği kişiyi hükümdar/yönetici yapar. Bahsedilen anlayış, eski Türklerde devlet yöneticisi olan hanedana bağlılığı kuvvetlendirmiştir. Bu bölümde kut kavramının neliği ve töre ile ilişkisi üzerinde durulacaktır.

1.1. Kut Sözcüğünün Mahiyeti

Sözlüklere göre kut kelimesi pek çok anlama gelmektedir. Bu bölümde kut kelimesinin kullanıldığı anlamların mukayesesini yapmaya çalışıp, çalışmamız açısından hangi anlamların kullanılması gerektiği üzerinde durulacaktır. Kut sözcüğüne ilişkin lügatlerde tespit edilen anlamlar şöyledir:

- Uğur, devlet, baht, talih, saadet[36]
- Uğur, talih, saadet, baht ve and ve kasem manası[37]
- Çekirdek, embriyo; Hayvan, insan ve bitkinin hayatını destekleyen güç, ruh; maldırı kudın özüt apardısilu (ölü insanın) ruhu hayvana verim gücü getirdi.[38]
- Yücelik, ululuk, saygınlık, dokunulmazlık, uğur, tapmak[39]

[36] Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat-it Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003; Bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 104.

[37] Tarama Sözlüğü IV, Türk Dil Kurumu Yayınları:212/IV, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1996, s.2754

[38] Emine Gürsoy, Naskali Muvaffak Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Kılıçaslan Matbaacılık, Ankara, 1999, s.126.

[39] İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türkçe Kökler Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989, s.101.

- Alım, sempatiklik, Sevinç, neşe, mutluluk, "anı betinde kutu cokdu" (yüzünde sevimlilik yok)[40]
- Halk inanışına göre, tanrı tarafından kişioğluna verilmiş olan baht, talih ile işlerin yolunda gitmesi[41]
- Yaşam sıvısı, yaşam suyu, yararlı güç, kurtuluş, talih, yücelik, saygınlık, büyük mutluluk, koruyucu melek, kozmik unsur, kişi adı.[42]
- Kırgızca Türkçe sözlükte Kut kelimesinin anlamı:

  "*Dinî inanca göre: evin tündük'ünen ocağa düşen ve onu alan insana baht, ebedî mutluluk getiren, koyu kırmızı renkte olan küçücük peltemsi bir nesne (halk inancına göre, böyle şeyi suçsuz, günahsız, mübarek insan alır ve onun eline geçer-geçmez o hemen sertleşmesi lâzım, onu kötü düşünceli, günahkâr insan alırsa o tezeğe dönüşerek biçimini değiştiriverir). Kee bir kuday süygön üydün töbösünön "kut tüşöt" = Allah'ın sevdiği bazı evlerin depesinden "kut gelir" (Kaimov).*

  esk. Allah'ın küçücük resmi (destanlardaki söylenişe göre biyle şey kalmaklarda olur). Kutun salıp koynuna/ Mıltıgın salıp moynuna = Putunu koyarak koyununa/ Tüfeğini asarak boyununa («Manas»).

  mec. Baht, mutluluk, hayırlılık. Kız-ciğit kurup selkinçek/ Kut ketpesin eliñden = Kız-yiğit yapıp salıncak/ Baht gitmesin elinden (Ümötaliyev). Ümüttün enesi menen böböktörünün kelişi üyünö kut kirgizip şattıkka bölödü = Ümüt'ün annesiyle küçük kardeşlerinin gelmesi eve mutluluk sokarak şenliğe böledi

[40] Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2003, s.283.

[41] Z. Abduldaev, D.İsaev, *Kırgız Tilinin Tüşündürme Sözdüğü*, Mektep Basması, Frunze, 1969, s.365-366.

[42] F. Sema Barutçu Özönder, *Abidarim kınlıg koşavarti şastirtakı çınkirtü yörüglerning kingürüsi'nden üç itigsizler,* Türk Dil Kurumu Yayınları:672, Ankara, 1998, s.201.

(Abdukarimov). Cerdin kutu ketip çañ ele ızgıyt = Yerlerin bereketi giderek yalnızca toz uçmakta (Abdukarimov)".[43] şeklinde verilmektedir.

Yudahin'in Kırgızca Orusça sözlüğünde Kut birden fazla şekilde tanımlanmaktadır. İlk tanımlamaya göre kut, peltemsi bir nesne olup koyu kırmızı renk taşımaktadır. Sözde bu nesne "tündük (baca)"ten geçerek "kolomto (ocak)"ya düşer. Şayet bir kişi bu nesneyi yakalamaya muvaffak olursa, onu yakalayana talih getirir. Ancak yakalayabilme işini de sadece temiz ve iyi kimse başarır. Hasbelkader kötü kişi onu yakalarsa kut o kişi elinde bir gaite dönüşüverir. İkinci tanımlamaya göre, ruh, can, hayati kuvvet manasındadır. Üçüncü anlam olarak talih, baht verilmiştir.[44]

Yukarıda da görüldüğü üzere kut kelimesi birden çok anlamda kullanılmıştır. Kut kelimesi çoğunlukla mutluluk, talih, saadet, baht vb. şekilde açıklanmış olsa bile, doğrudan bir çıkarımla anlamlandırılması oldukça güçtür. Ancak Tanrı vergisi bir yetenek olduğu söylenebilir.

Yudahin'in ve Kırgızca-Orusça sözlüğün açıklamaları kutu daha iyi anlamaya yardımcı olabilir. Her ikisinde de ilk anlam olarak "baht" veya "talih"ten söz edilmemektedir. Burada her iki sözlükte de ilk anlam olarak maddi bir nesnenin verilmesi ilginçtir. Çünkü bahse konu kırmızı peltemsi nesne, anlam itibari ile manevi bir şey olmasına rağmen bu açıklamalarda maddileştirilmiş ve hak etmeyen kişinin eline geçtiği takdirde kullanımına imkân bırakmayarak bir tezek/gaite haline dönüşmüştür. Bunu görme ihtiyacının tatmini olarak algılamak mümkün görünmektedir.

Konu ile ilgili dikkat çekici bir diğer nokta ise bu peltemsi koyu kırmızı nesnenin bacadan girmesi ve ocağa düşmesidir. Eski Türkler çadırlarda yaşarlardı. Bu çadırların tam tepe orta noktasında içeride yanan ocağın dumanının çıkmasını sağlayan

[43] Kırgızca-Türkçe *Açıklamalı Sözlük,* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Bişkek, 2002,s.1768.

[44] K.K. Yudahin, *Kırgızça-Orusça Sözdük,* Sovetskaya Entsiklopediya Basması, Moskva, 1965, s. 452.

bir açıklık/baca bulunurdu. Baca ile ocakta tam simetri ekseninde bulunurdu. Söz konusu maddenin bacadan girmesi ve ocağa doğrudan düşmesi için tam tepe noktasından gelmesi gerekir ki bu ancak gökyüzünden düşmesi şeklinde gerçekleşebilecek bir olay olmalıdır. Dolayısıyla gökten gelen bu nesnenin Tanrı tarafından gönderildiğini düşünmek makul kabul edilebilir.

Kadim Çin geleneğinde de kut anlayışının bir karşılığı bulunmaktadır. Erdemli bir şekilde Tanrının yasalarına uygun yaşayanların kaderlerinin bu yaşayışa göre düzenlenmiş olması neticesinde tanrıdan kut alma, *Fu* inancı olarak adlandırılmıştır.[45]

Divan-ı Lügat-it Türk'te, kut, baht, devlet manasına karşılık olarak kıw/kuw kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir.[46] Barthold'a göre, kut kelimesi sultanları yüceltmek için kullanılan haşmetmeab sıfatı anlamında kullanılmıştır ve baht, saadet olarak ifade edilmiştir.[47]

Budunbilim Terimleri Sözlüğünde "*mana*" olarak açıklanan bir kelime vardır. *Mana*, özel olarak tabiatta bulunan canlı veya cansız nesnelerde olağanın dışında görülen gizemli, dini anlam yüklenen ve büyüsel güç[48] olarak tarif edilen bir sözcüktür. Ziya Gökalp'e göre bahsi geçen *mana*, Türklerdeki Kut'a denk gelmekte ve semadan nur sütunu olarak inmektedir. Ayrıca o, bu sütunu Altın Işık olarak isimlendirmekte ve her neye temas ederse onun mukaddes kılınacağı şeklinde tarif etmektedir. [49]Ancak bahsedilen *mana*nın kut ile karıştırılmaması gerekmektedir. Çünkü *mana*

[45] Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, s.187

[46] Bkz. Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat-it Türk*, s.301, 320, 331.

[47] V.Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ter. Ragıp Hulusi Özdem, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s.111.

[48] Sedat Veyis Örnek, *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, (Tarih Belirtilmemiş), s. 48.

[49] Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s.54.

maddenin/cismin kendisinde hali hazırda var olan içsel güç olarak düşünülebilir. Kut ise kişiye veya nesneye sonradan verilmektedir.

Eski Türk inançlarından günümüze kadar gelen ve halen Turan Coğrafyasının bazı kesimlerinde varlığını devam ettiren bir ruh inancı görülmektedir. Buna göre insanın üç ruhu olup, iye-kut (kut ana), salgın kut (hava kut), büör kut (toprak kut)'tan müteşekkildir.[50] *Bereket, yaratıcı ve refah sağlayıcı ruhlar zümresine Ayısıt denir*. Ayısıt'lar, evrenin kendinde bulunan hayat unsurlarını bir araya getirerek kut yapar ve bunu rahimde bulunan çocuğa üfleyerek ona can verirler.[51] Burada bahsedilen olayın cereyan etmesinde hammadde olarak Ziya Gökalp'in bahsettiği *mana* kullanılmış ve *mana*ların metafizik bir varlık tarafından toplanması ile oluşturulan kut, ruh anlamında kullanılmıştır.

Türk kültüründe Kut kelimesi ile ilgili çeşitli ad ve kullanımlar geçmişten günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Kut kelimesi ile kurulmuş isim veya tanımlamalardan örnek verilecek olursa;

Kutbakı, kutsal kabul edilen canlı veya cansızlara bakılması sureti ile geleceği okumadır.

Kutgüç, evrende bulunan her şeyin içerisinde bulunduğuna inanılan görünmez güçtür.

Kutkoşuk, kutsal kabul edilen kahraman ve tanrıya ilişkin savaş başarısı ile yaşamlarının halk tarafından anlatıldığı geleneksel koşmadır.

Kutyasak, kutgüç yükünün fazla olduğu nesnelerin yasaklarla çevrilmesi ve bunlardan kaçınmadır.[52]

---

[50] Valeriy Vasilyev, "Saha Halkının Kamlığı", Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni:Bildiriler, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2007, s.26.

[51] Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s.26.

[52] Orhan Acıpayamlı, *Halkbilim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978, s.71.

Kuttören, geleneksel bir törendir. Kuttören, hayatın doğum, ölüm, evlenme gibi farklı geçiş aşamaları veya tapınma, din, büyü ile ilgili düzenlenir.[53]

Yukarıda verilen tanımlamalar ve açıklamalar neticesinde Kut'un tanrı tarafından insana verilen kozmik bir güç olabileceği, kut alan kişinin bir bakıma Tanrı tarafından seçilmişliği temel tanımlama olabilir. Bununla beraber kut bir şans, baht veya talih şeklinde tanımlanmış olsa da kendiliğinden meydana geliş süreci ile sahibini bulmuş değildir. Kut, Kişinin eylemleri veya karakteri neticesinde tanrı tarafından insana bahşedilmiş bir ihsandır.

Sencer Divitçioğlu, Orhun kitabelerinde geçen Kut'u Tanrı tarafından hakanlara bahşedilen kutsallık ve egemenlik tözü şeklinde açıklamaktadır.[54] Runik harflerle yazılmış eski Türkçe fal kitabı olan *Irk Bitig*, bu husus hakkında bize birkaç örnek sunmaktadır. Kendisini "ala atlı yol tengrisi" diye tanıtan ve sabah akşam yol gittiğini söyleyen Tanrı, bu yol gidişi esnasında iki insanoğluna rastlar. İnsanoğulları bu Tanrı'dan korkar fakat Tanrı onlara korkmamaları gerektiğini söyleyerek, kendilerine kut vereceğini beyan eder.[55] Bu eserde geçen kut, mutluluk şeklinde anlaşılabilir. Aynı eserde bahsi geçen diğer bir metine göre bir adam misafirliğe gider ve sürünerek yola çıkınca Tanrı'ya rastlar. Kut için Tanrı'ya yakarır ve Tanrı da ona kut vererek ağılında hayvanların olsun, ömrün uzun olsun der. [56] Burada bahsi geçen rivayete göre Kut, hayati bir kuvvet ile beraber uzun ömrün de bir destek noktası şeklinde anlaşılabilir. Her iki açıklamada zor bir duruma düşmüş olan insanoğlunun müşkülleri anlaşılmış olup, Kut verilmesi sureti ile giderilmiştir. İlkinde verilen Kut korkuyu gidermiş oldu. İkincisinde verilen Kut, zor durumda kalarak Tanrı'ya yalvaran insanoğlunun

[53] Sedat Veyis Örnek, *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 43.

[54] Sencer Divitçioğlu, *Köktürkler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.43.

[55] Ferit Yıldırım, *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerinin Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 33.

[56] Ferit Yıldırım, *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerinin Dili*, s. 44.

müşkülünü giderip feraha ulaştırdı. Her iki durumda da Kut verilmemiş olsaydı bu insanoğulları muhtemelen hayatlarına devam edemeyeceklerdi. Dolayısıyla burada zikredilen Kut'un yaşam dayanağı/yaşama gücü olabileceği düşünülmektedir.

Kutadgu Bilig, Balasagunlu Yusuf Has Hacip tarafından 11'inci yüzyılda, Karahanlılar döneminde yazılmış ve Türk-İslam kültürü sentezinin bir ürünü olarak manzum kaleme alınmış siyasetnamedir.[57] Burada bahsedilen Kutadgu Bilig'in manası üzerinde her ne kadar tam olarak bir mutabakat sağlanamamış olsa da bizzat müellif tarafından "Kitabın adını Kutadgu Bilig koydum, okuyana kutlu olsun, ona yol göstersin."[58] şeklinde tanımlanmıştır. Kutadgu, kutlu kılmak; bilig ise bilgi olarak tarif edilmiştir. R. R. Arat'a göre bu eser insana iki cihanda kutlu kılınmak maksadı ile yol gösterici olarak kaleme alınmış bir eserdir.[59]

Kutadgu Bilig, 6645 beyitten oluşan manzum bir eserdir. Kitap ana hatları ile Kün-toğdı, Ay-toldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş olarak tanımlanan dört ana karakterin karşılıklı konuşmaları ile meydana gelmiştir. Esere göre Kün-toğdı, hükümdardır ve *Töre*'yi temsil eder.[60]

Ay-toldı kut'tur ve mübarek kut güneşi onunla parlar.[61] Ögdülmiş akıl'ı temsil eder iken, Odgurmış ise akıbet olarak ele alınmıştır.[62] Bu kitap yukarıda zikredilen dört

[57] Hasan Hüseyin Adalıoğlu, *Bir Siyasetname Olarak "Kutadgu Bilig",* Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Sempozyumu, İstanbul, 2009, s. 237.

[58] Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959, s.36, Beyit 350 (Çalışmamızın bundan sonraki bölümlerinde de bu tercüme kullanılacak olup, sadece beyit numarası zikredilecektir).

[59] Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1947, s.XXV.

[60] Beyit 355.

[61] Beyit 354 (Orijinal metinde kut güneşi şeklinde geçen ifade, çeviride saadet güneşi şeklinde zikredilmiştir. Burada asıl hali tercih edilmiştir.)

[62] Beyit 356-357.

temel üzerine kurgulanmış olup bunlar *töre*, kut, akıl ve akıbet üzerine söylenmiş sözlerdir.[63]

1.2. Hükümdara Kut Verilmesi

Türk tarihinde kut tabiri çok eski dönemlerden beri kullanılmaktadır. Kut, M.Ö. 209-174 yıllarında hüküm süren Hun İmparatoru Mo-tun'un unvanları arasındadır. *Tanrı kut'u Tan-hu* şeklinde zikredilmektedir.[64] Çin kroniklerine göre Hükümdar için gök gibi büyük veya göğün oğlu anlamına gelen *Tengri Kut Şanyu*[65] tabiri de kullanılmaktadır. Hunlarda "gök" Tengri, oğul ise kut anlamında kullanılmıştır.[66]

Eski Türk düşüncesine göre siyasi erk olma gücü ve iktidar Tanrı tarafından insana bahşedilen bir lütuf olarak görülmektedir. Yukarıda mezkûr Tanrı kut'u tabiri, tanrıdan kut almış anlamında kullanılmıştır. Ziya Gökalp Tanrı kutu unvanının "zıllullah" ve "ruhullah" manalarına geldiğini belirtmiştir.[67]

Ahmet Taşağıl, Göktürk devletinde kağanın başarılı olması için tanrı tarafından verilmiş üç özelliğin onda bulunması gerektiği şartına dikkat çeker. Bu özellikler *yarlığ*, *kut* ve *kısmet* olarak ifade edilebilir. *Yarlıg*, ilk başlarda Tanrı adına verilen emir olarak tanımlanırken daha sonralarda anlam değişmesine uğramış ve Tanrı'nın bağışlaması şeklinde tarif edilmiştir. Divan-ı Lügat-it Türk'e göre: "*hakanın hükmü ya da buyruğu*" şeklinde açıklanmıştır.[68]

---

[63] Beyit 358.

[64] İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980, *s.65.*

[65] Şanyu sözcüğü Çin kaynaklarında Chan-yü şeklinde geçmektedir. Çince "Cheng-li-gu-tu-chan-yü" biçiminde yazılmaktadır.

[66] Bahaeddin Ögel*, Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 87.

[67] Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s.82.

[68] Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügati't Türk,* Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005, s.667.

Genel olarak bir kağanın millete karşı görev ve sorumlulukları vardır. Taşağıl'a göre kut tabiri, Göktürklerde siyasi iktidar ile karşılık bulmaktadır. Bununla ilgili ayrıntılı olarak Orhun Kitabeleri'nde bilgi bulunmaktadır. Şayet bir kağan milletine karşı yapmak zorunda olduğu görevlerde akim kalırsa, *Kut*'u Tanrı tarafından geri alınır ve o kişinin hükümdarlığı Kut'unu kaybetmesi gerekçesi ile düşürülür.[69]

Uygurlar, tarih ve kültürel miras bakımından Türk Tarihi içerisinde çok önemli bir yer tutarlar. 745 yılında Tukyu Türklerinin hâkimiyetini kırmalarıyla beraber Orta Asya'da hüküm sürmeye başlamışlar ve İdi-Kut şehrini kendilerine siyasi ve dini merkez olarak almışlardır.[70] Maniheizm, en parlak dönemini Uygurlar tarafından kabul edildiği 8. yüzyılda yaşamıştır.

Taşağıl tarafından Göktürk Devletinde kut tabirinin siyasi istikrara denk geldiği, aynı şekliyle bu anlayışın Uygur Devleti'nde de devam ettiği Gülçin Çandarlıoğlu'nun anlatımı ile ortaya çıkmaktadır.[71] Burada iki örneğini göstermeye çalıştığımız kut anlayışı, eski Türk devletlerinde ortak zeminde bulunmakta ve milletin hafızasında aşağı yukarı aynı anlamları çağrıştırmaktadır.

Uygur Devletinin sınırlarının genişlediği ve medeniyet olarak kök saldıkları bu dönem Üçüncü Uygur Hanı İtiken dönemine (759-780) rast gelmekte ve İtiken Kağan, "*Bügü, Tengride Kut Bulmış İl Tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan"* sıfatı ile anılmıştır.[72]

---

[69] Ahmet Taşağıl, "Göktürk Kağanlığı Göktürkler", ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt 2, ss.15-48.

[70] Mehmet Şükrü Akkaya, "Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, 1943, Cilt 1, Sayı 3, s. 76.

[71] Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devlet Tarihi ve Kültürü", ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca ,*Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt 2, ss.193-214.

[72] Şinasi Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 5.

Tang İmparatoru tarafından İdikut Uygur Devletinde bulunan bir kağana "Tanrıların Kut verdiği Dördüncü İdikut Han'ının mührüdür." ifadesi geçen bir vesikanın varlığından bahsedilmektedir.[73] Burada geçen Tanrıların ifadesi dikkat edilmesi gereken bir noktadır. Çünkü Üçüncü Uygur Hanının sıfatında doğrudan doğruya "Tanrı" ifadesi geçmekte iken Dördüncü Uygur Hanının sıfatında "Tanrılardan" ifadesi geçmektedir ve bu durum dönem Uygurlarının Maniheizm dininden ayrılarak muhtemelen Budizm dinine geçtiklerine dayanak gösterilmektedir. Tang İmparatorluğu 907 tarihinde yıkıldığına[74] göre yukarıda zikredilen vesikanın bu tarihten öncesine ait olması gerekir.

Türklerde Kut'un genetik yolla aktarıldığına dair bir inancın olduğu gözlenmektedir. Yani Kut babadan oğula geçer.[75] Burada bahsedilen inancın rasyonel bir geçerliliğinin bulunmamakta olduğu söylenebilir. Benzer şekilde bir inanç klasik İslam anlayışında görülen risalet mührü meselesidir. Peygamberliğin nuru babadan oğula geçer ve en önemli nişanesi olarak kürek kemikleri arasında olduğuna inanılan peygamberlik mührünün ortaya çıkmış olması ile delillendirildiği düşünülür.

Hakan babadan bütün oğullara geçen bu karizmatik güç, oğullardan herhangi bir tanesi tarafından tam manası ile sağlanamaz ise hakanın ölümünden sonra vukuu bulan taht kavgaları ile devlet parçalanır ve yeni devletler doğar. Bu bağlamda Eski Türk devlet sisteminden Kut'a bağlı olmak üzere hükmetme otoritesi tek adamda toplanmaktadır.

Geleneksel Türk kültüründeki inanışlara göre, hükümdara veya bir kişiye kut verilmiş olması ona mukaddesat kazandırmaz.[76] Kut, kişi şartları sağladığı müddetçe o

[73] Türkler Ansiklopedisi, C.II, s.426.

[74] R.Eno, The Culture Of The Tang Dynasty, Indiana University EALC E232, Indiana, 2008, s. 3 .

[75] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 265.

[76] Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 183.

kişide bulunur. Şartlar ortadan kalktığı zaman kişiden alınır. Dolayısıyla Kut'un geçiciliği söz konusudur.

Kutadgu Bilig'de Kut, Ay-toldı tarafından karakterize edilmektedir. Ay-toldı kendisini hizmet etmekle memur ve kul şeklinde tarif ederken yerinin kapı olduğunu söyler. Temel prensibinin ise adalet üzere hizmet olduğunu vurgular.[77] Bunun üzerine hükümdar yakınlarında bulunarak hizmetine sadakat ile devam etmesini buyurur.[78] Burada bahsi geçen anlatıdan Kut'un bir güç olduğu sonucuna varılabilir. Bu öyle bir güçtür ki hükümdar yani *töre* bu güce ihtiyaç duymaktadır. Bahsi geçen Kut bu bağlamda siyasi "erk"i temsil ediyor denebilir.

Kut sabit değildir. Ay-toldı, bir *top* üzerine oturmuş ancak hükümdarın gösterdiği yere oturmamıştır.[79] Yerinin sabit olmadığını ve iktidarın emri ile bir yere sabitlenemeyeceğini gösterdikten sonra "Düm-düz yerde top nasıl kendi kendisine yuvarlanırsa, kut da öyledir; ben sıyrılıp giderim."[80] diyerek iktidarın kaygan bir zeminde olduğunu hükümdara hatırlatmaktadır. Dolayısıyla iktidarın her vakit *töre*nin hükümleri çerçevesinde kontrol edilmesi gerektiği vurgulanmış olabilir. İktidara göre kanun koymak yerine, kanuna göre iktidarın oluşması temel doktrin olarak göz önünde tutulabilir.

Hükümdar Ay-toldı'ya kusurlarını sorduğunda[81]; o döneklik ile suçlandığını ancak bunun bir kusur olmadığını, kendisine daima yeni ve taze şeyleri seçtiğini beyan eder.[82] Tanrı tarafından verilmiş olan Kut'a bel bağlamamasını, Tanrı'nın verdiği gibi geri alabileceğini göz önünde bulundurmasını tavsiye eder.[83]

---

[77] Beyit 590

[78] Beyit 595

[79] Beyit 660

[80] Beyit 662

[81] Beyit 683

[82] Beyit 685-688

Kut almaya, bu vesileyle de iktidara malik olabilecek hükümdarda aranan vasıflar Kutadgu Bilig'de şu şekilde açıklanmıştır: "mütevazı, alçak gönüllü, tatlı dilli[84], ifrata gitmeyen, çirkin ve kötü işlere yaklaşmayan[85], büyüğünü sayıp küçüğünü gözeten[86], ihtiyatlı davranan[87], dürüst olan[88]. Bahsedilen özelliklere sahip olan kişide kut sabit kalır ve geri alınmaz. Burada kut ürkek bir geyiğe benzetilir, şayet sıkı tutulmaz ise kaçar ve kaçar ise tekrar aynı kişiye sıra çabuk gelmez.[89]

Kutadgu Bilig'de *Töre* Kün-toğdı ile anılmış ve güneş (Kün) ile sembolize edilmiştir. Bilindiği üzere güneş, kendi enerjisini kendi içerisinde üreten bir enerji kaynağıdır. Işık ve ısı yaymak için gerekli potansiyeli bünyesinde barındırır, üretkendir ve doğurgandır. Güneş kadim Türk budunu tarafından mukaddes kabul edilmiş ve büyük saygı gösterilmiştir. Altay mitolojisine göre Gün ana (Güneş ana, Küneş ana) altıncı kat semada oturmaktadır.[90] Güneş, dişil karakter ile temsil edilmektedir. Görüldüğü üzere güneş ile ana yan yana anılmış ve kültürel olarak bu şekilde gelişim göstermiştir. Burada güneşin enerjisini kendisi üretmesi ile ilgili bir bilginin kadim Türkler tarafından bilinip bilinmediğine dair bir belge/bilgiye rastlanamamıştır. Ancak üretkenlik özelliğinin hem anada hem güneşte bulunmasıyla beraber, gün ana şeklinde birleştirilmesini tesadüf ile anmanın da doğru olmayacağı kanaatindeyiz.

Kut, Kutadgu Bilig'de Ay-toldı ile anılmış ve ay ile sembolize edilmiştir. Ay ise kendi kendisine enerji üretemez ancak güneşten almış olduğu güç ile geceleri aydınlık

---

[83] Beyit 692-696

[84] Beyit 703

[85] Beyit 704

[86] Beyit 706

[87] Beyit 708

[88] Beyit 709

[89] Beyit 712-713

[90] Fuzuli Bayat, *Mitolojiye Giriş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s.63.

sağlayabilir. Bu bakımdan ay, güneşe muhtaç durumda bulunmaktadır. Türk milli kültüründe ay mukaddes kabul edilmiştir. Ay Ata şeklinde anılmıştır. Ay Ata, Altay mitolojisinde göğün altıncı katında oturmakta olan[91] ve Güneş'in sıcaklığı neticesinde bir mağarada yaratıldığı düşünülen Türklerin ilk atasıdır.[92] Ay, eril karakter ile temsil edilmektedir. Günümüz Türkiye'sinde her ne kadar Gün ana inancı veya anlayışı bulunmamakta ise de, Ay ata inancı devam etmekte olup; çocuklara Ay Dede, Ay Baba şeklinde tanıtılmaktadır.[93]

Kutadgu Bilig'e göre kut, diğer şeyler gibi Tanrı tarafından verilir.[94] Kut sahibi olacak kişi daha evvelden Tanrı tarafından belirlenmiş olup, kutlu bir bey olarak doğar, görerek öğrenir ve hangi işin daha iyi olacağını bilir. Çünkü Tanrı ona işini hakkı ile yapabilmesini sağlayacak akıl ve gönül de vermiştir. Tanrı bey olarak yarattığı kişiye kol kanat gerer.[95] Bundan dolayı beylik yani yönetme gücü kutsaldır.[96] Bir kişi kendi isteği veya çabası neticesinde kut sahibi olamaz, ancak Tanrı kendi fazlından ihsan eder.[97] Beyler hâkimiyetlerini Tanrı'dan alırlar ve şayet halk iyi ise bey de iyi olur.[98]

Türklerde yönetme kudretinin Tanrı tarafından insana bahşedilen lütuf olduğuna dair bir başka örneği de Orhun kitabelerinde görülür. "Göğe benzer gökte olmuş Türk Bilge hakan bu zamanda iktidar mevkiinde oturdum."[99] "Türk milletinin adı sanı yok

---

[91] Murat Uraz, Türk Mitolojisi, Düşünen Adam Yayınları, İstanbul, 1994, s.54.

[92] Fuzuli Bayat, *Mitolojiye Giriş,* s.63; Bkz, Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, Cilt 1, s.132.

[93] Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, s. 96-97.

[94] Beyit 1430

[95] Beyit 1932-1934

[96] Beyit 1960

[97] Beyit 5469

[98] Beyit 5947

[99] Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s.22 Orhun Kitabeleri: I, güney, 1; II, doğu, 1. (Çalışmamızın bundan sonraki bölümlerinde Orhun Kitabeleri

olmasın diye babam hakanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı onlara ülke veren Tanrı kendilerini Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye beni o Tanrı hakan olarak tahta oturttu"[100] "Tanrı irade ettiği için kendi kutum olduğu için hakan mevkiine oturdum."[101]

Orhun kitabelerinden anlaşılacağı üzere hakan, Tanrı'nın kendisine verdiği kut ve kısmetten dolayı bu mevkie çıkabilmektedir.[102] Ancak tahta çıkmış olmak, üzerine düşen vazifeleri de bihakkın yapmayı gerekli kılmaktadır. Bu vazifeleri yerine getirebildiği sürece hakanın tahtta kalması meşru olmakla beraber, vazifelerinin ifasında zaafa düşer ise otoritesini kaybeder ve hakanlığı da düşer. Tanrı tarafından verilmiş bu özel görev liyakat ister. Layık olmayandan ise geri alınabilir vaziyettedir. Söz gelimi Kapgan Kağan'ın ölümü üzerine Göktürk İmparatorluğu tahtına çıkan oğlu İnal Hakan, ülkede baş gösteren kargaşayı bastırıp otoriteyi kuramadığı ve isyanlara karşı çaresiz durumda kaldığı için 716 yılında Kut'un Tanrı tarafından kendisinden geri alındığı gerekçesi ile tahttan kanlı bir isyan neticesinde indirilmiştir.

Kut'un kişilerden Tanrı tarafından geri alınması ya da kişi tarafından Kut'un kaybedilmesi yalnızca kişiyi bağlayan bir durum olarak görülemez. Bu durum tüm aileyi etkileyerek toplum içindeki konumunu zayıflatmaktadır. Yanılıp ölmek deyimi, işlenilen bir günah yüzünden ölmek ya da günah işlemek anlamında kullanılmıştır. Kişi, bir taraftan işlediği günahtan veya suçtan ötürü öldürülünce atalarının huzuruna böyle çıkmanın utanç verici olduğunu düşünürken diğer taraftan bu suç veya günah yüzünden Kut'un geri alınması toplumsal bakımdan aile statüsüne zarar vermektedir.[103]

---

anıldığında Roma rakamı ile yazılan sayılar kitabe numarasını, Latin rakamlar ile yazılan sayılar satır numarasını belirtecektir.)

[100] Orhun kitabeleri: I, doğu, 25-26.

[101] Orhun kitabeleri:I, güney, 9.

[102] Orhun kitabeleri: I, doğu, 29.

[103] Ayhan Bıçak, *Türk Düşüncesi I-Kökenler*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2013, s.48.

Aynı aileden gelen bir başka birey Kut'a layık olduğunu gösterir ve toplumsal düzeni yeniden sağlamaya muvaffak olur ise Kut'un o kişi tarafından hak edilerek kazanıldığı düşünülebilir. Ancak bu şartlar sağlanamaz ise tüm aile sosyal konumunu kaybetmeye başladığı için hükümdarlık el değiştirmek durumunda kalır. Düzeni sağlayan bir başka kişi, Kut almış kabul edilir veya Kut aldığı için düzeni sağladığına inanılır.

Türklerin tarih sahnesine çıktıkları ilk andan itibaren Çinliler ile bir ilişki içerisinde oldukları bilinmektedir. Coğrafi olarak her iki milletin yaşadıkları bölge, bu ilişkiyi kaçınılmaz hale getirir. Çin kaynaklarına göre Türklerin, Çin, Japon ve Hindistan üzerinde kültürel anlamda oldukça etkin olduğu ifade edilmektedir.[104] Türklerdeki Kut inancının nerede ise aynısı Çin'de görülmektedir. Yeryüzünde yaşayan insanların Tian-zi (Gök'ün oğlu) olan imparatora, Gök [Tanrı] tarafından verilen muhtariyet[105] ile yönetildiği inancı hâkimdir. Çin inanç ve düşünce sistemi de Türklerinkine benzer niteliktedir. Şayet imparator halka karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmez, adaleti sağlamaz, koruyup kollamaz, huzur ve refahı tesis ve temin edemez ise kendisine verilmiş olan bu muhtariyet geri alınır.[106] Buradan iki toplumun kültürel etkileşimleri neticesinde birbirlerini inanç açısından derin şekilde etkiledikleri göz önüne alınması gereken bir husustur. Bu inancın hangi toplumdan diğerine geçtiğini belirlemek, çoğunlukla mümkün olmamaktadır. Ancak inancın sağladığı fayda, her iki

---

[104] Bkz. W. Eberhard, *Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, ss. 29-35.

[105] 1. Bir topluluğun, bir kuruluşun ayrı bir yasaya bağlı olarak kendi kendini yönetme hakkı, muhtariyet, otonomi 2. *fel*. Bir kişinin, bir topluluğun kendi uyacağı yasayı kendisinin koyması, **yad erklik** karşıtı. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=252734 10.05.2018

[106] Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.7.

toplumun yönetim ve düşünce sisteminin kurulmasında ortak değer olarak ortaya çıkmaktadır.

1.3 Kut-Devlet İlişkisi

Devlet, sosyal nizamın sağlanması amacıyla emretme yetkisini elinde bulunduran ve bu yetkinin uygulanmasını sağlayan müessesedir. Bu müessesenin meşruluğunu takdir edecek tek kuvvet ise halktır. Halk tarafından kabul edilmemiş bir kuvvet ile halkın yönetilmeye çalışılması ise zorbalıktan, diğer bir ifade ile diktatörlükten başka bir şey değildir. Türklerdeki kadim devlet geleneği, hükümdara Tanrı'nın Kut bağışlaması yoluyla bütün dünyayı egemenlik altına almaya, tüm dünyayı idare etmeye ve dünya üzerinde bulunan bütün milletlerin tek bir devlet çatısı altında toplamaya dayanmış olması, hükümdarın meşruiyetinin tanrıya dayanması ile karizmatik hale dönüşmüş liderlik telakkisini geliştirir.[107] Dolayısıyla lider kendisini doğrudan tanrıya bağlar ve yeryüzünde vereceği hükümlerin, tanrı tarafından verilmiş veya tanrı tarafından onaylanmış bir hüküm oluşuna işaret edebilir.

Meşru yönetimin karizmatik yönetim şekli oluşunun kaynağı ve sahibini Gök Tanrı olarak gören Türklerde devlet teşkili de aynı şekilde yukarıdan aşağıya doğru gelişmiş ve sağa, sola doğru yayılmıştır. Geleneksel Türk inancında gök cisimlerine de büyük önem verilmiştir ki Güneş ve Ay bunlardan en önemlisidir. Güneş'in doğduğu yön olan Doğu, Batı yönüne göre daha ehemmiyetlidir. Hükümdarın tahtının doğuya bakması, otağ kapısının doğu yönünde olması bunun en önemli nişanesidir.[108] Bununla beraber hakan öldükten sonra oğulları arasında devletin pay edilmesi de bu şekilde cereyan eder ve her zaman batı ülkesinin/devletinin hakanı, doğu ülkesinin hakanına biat etmek ve bağlı kalmak zorundadır. Dolayısıyla devlet, Doğu tarafındaki hükümdarın yönetimi altında birliğin sağlanmasıyla idare edilir.

---

[107] Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, ss. 240-242.

[108] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 243.

Türklerde devlet ve kut ilişkisini göz önüne seren eserlerden bir tanesi de Oğuz Kağan Destanı'dır. Bu destanda devlet anlayışının en önemli faktörünün güç/erk olduğu görülür. Oğuz Kağan doğduğu andan itibaren birtakım olağanüstülüklerin görülmesi, bu durumun gelişme çağında da devam etmesi, onda bulunan bu özelliklerin Tanrı tarafından desteklendiğini, onun Tanrı'dan kut aldığını düşündürür. Bu durum gelişme çağında da aynı hızda devam eder.[109] Diğer insanlarda olmayıp Oğuz Kağan'da bulunan bu özellikler, onun Tanrı tarafından desteklendiğinin ve Tanrı'dan kut aldığının bir göstergesidir.

Oğuz Kağan'ın destan anlatımına göre iki eşi vardır ve ikisi de tıpkı onun gibi olağanüstülüklerle bezelidir. İlk eşi gökten inen bir ışığın içinden çıkmıştır[110] Eski Türklerin evren tasavvuruna göre Göğe (Tanrı'ya) ibadet şekillerinden biri, kargı ya da ok gibi sivri uçlu silahlar ile vurulup[111] kurban edilen hayvanların kemiklerinin yakılması neticesinde ışık meydana getirilerek gerçekleştirilirdi.[112] İkinci eşi ise gölün ortasında bulunan bir ağacın kovuğunda ortaya çıkmıştı.[113] Ağaç, beş temel unsurdan biri sayılmakta[114] ve ağaç etrafında yer-su ayinleri yapılmaktadır.[115] Destanda Oğuz Kağan'ın bu kadınlarla evlilikleri, Türk kozmogonisinin temel öğeleri ile Oğuz Kağan'ın iktidarının desteklendiğine işaret etmektedir.

Oğuz Kağan kut sahibi olmanın gerekliliklerini yerine getirerek toplumun ihtiyaçlarını gidermektedir. Kişisel becerilerini daha topluma önder olmadan evvel

[109] W.Bang, R.Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul, 1936, s.11-13.

[110] W.Bang, R.Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, s.13.

[111] Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s.165.

[112] Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş,* s.99.

[113] W.Bang, R.Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, s.15.

[114] Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.24.

[115] Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s.170.

halkın başına bela olan gergedanı/canavarı ortadan kaldırmak sureti ile ispatlamıştır.[116] Halkı ziyafet vermek üzere davet etmesi neticesinde halkın da davetine icabet etmiş olması önderliğinin kabulü olarak düşünülebilir.[117] Destana göre Oğuz Kağan gök tüylü gök yeleli büyük bir erkek kurdun önderliğinde savaşa girer. Türklerde, sembol veya yaratıcı güç olarak tasvir edilmiş zoomorfik unsurlar bulunmaktadır. Özellikle Geleneksel Türk Dini'nde yaygın bir özellik olarak dikkat çeken zoomorfizm, ruh tasavvuru konusu ile ilgilenir.[118] Aynı kurt ikinci kez Oğuz Kağan'ın önüne düşer ve yol gösterir.[119] Burada meydana gelen olaylar asker ve tebaa tarafından görüldükçe Oğuz Kağan'ın kut almışlığı tasdiklenir ve onun önderliğinde kurulacak olan dünya devleti ülküsü için insanlar kenetlenir. Dünya devleti ideali, destanda açık şekilde görülmektedir. Türklerin devlet vasıtası ile tüm dünyaya hükmetme isteğini özetler nitelikte vurgular yapılmaktadır.[120] Bu idealin gerçekleşmesi hem istişareye hem de kurumsallaşmaya bağlı görülmektedir.

2.Meclis ve Aksakallık

Devletler, kurumlaştıkları müddetçe varlıklarını sürdürürler. Kurumsallaşma, devletin karar mekanizmasının işletilmesini sağladığı gibi karar alıcıların fikirlerini ortaya koyması ve çoğunluğun yönetimi şeklini oluşturarak monarşinin önüne geçer. Bu bölümde, Türk devlet anlayışı içerisinde şekillenen Meclis ve bu meclisin üyeleri olan aksakallık müessesesi üzerinde durulacaktır.

---

[116] W.Bang, R.Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, s.11-13.

[117] W.Bang, R.Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, s.17.

[118] Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*,.255.

[119] W.Bang, R.Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, s.19-23.

[120] "Ben Uygur kağanıyım ve yeryüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerektir. Sizden itaat dilerim." W.Bang, R.Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, s.17.

2.1 Meclis

Türk Devletlerinde danışma meclisine *Toy* adı verilir. Ancak Moğol istilası döneminde Moğolca *Kurultay*[121] tabiri Türkçe'ye girerek *Toy* sözcüğünün yerine kullanılmaya başlanmıştır.[122] Türk Dil Kurumu'na göre *kurultay*, temel konuları konuşmak üzere bir kurumun belirli zaman aralıkları ile veya ihtiyaç hâsıl oldukça bir araya gelerek sorunların çözülüp yetkili kişilerce karara bağlandığı toplantılara denir.[123]

Orta Asya Türk Devletlerinde çadırlar, sahiplerinin toplumdaki derecelerine göre diziliyor ve yerleşme düzeni halka halka, içten dışa doğru açılıyordu. Oğuzlar dışında kalan bazı Türk boyları tarafından *Ordu Kuvrağı* olarak isimlendirilen bu düzenin bir çeşit kamp düzeni olduğu ifade edilmiştir. *Kuvrak* eski Türkçe'de toplanma, yan yana gelme, derecelere göre sıralanma anlamına gelirdi. Kurultay sözünün burada bahsi geçen *kuvrak*tan geldiğine dair bir görüş de bulunmaktadır.[124]

Kurultay, bir çeşit meşveret, danışma ve müzakere meclisini temsil eder. Bu meclisin bir diğer adı *Kengeş Meclisi*'dir. *Kengeş*, oturup konuşmak, danışmak anlamına gelmektedir.[125] Azerbaycan Türkleri tarafından günümüzde *geneşmek* şeklinde; Türkmencede ise *keneş* şeklinde kullanılmaktadır.[126] Bu meclise halk katılmakta ve fikrini beyan edebilmektedir. Ancak Moğollarda yapılan bu tarz

---

[121] Türkçe "kurul" sözcüğüne Moğolca "tay" ekinin eklenmesi ile oluşmuştur. (Bkz. Bahaeddin Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s.99.)

[122] İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s.73; Bkz. Esat Korkmaz, *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 104.

[123] http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5aff3adcaa4fa6.11241317, Erişim Tarihi: 19.05.2018.

[124] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 2001, Cilt 2, s.76

[125] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, Cilt !s. 212

[126] Fuzuli Bayat, *Mitten Tarihe Sözden Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 15.

toplantılara halkın iştiraki söz konusu değildir. O toplantılara yalnızca hanedan ailesi ile devletin ileri gelenleri katılmaktadır.[127] Bu durumda Türklerde devlet işlerinin yürütülmesinde halkın pay sahibi olduğu, Moğollarda ise yalnızca devlet yöneticilerinin yönetimde söz sahibi olduğu göz önünde bulundurularak; Yönetimin Türklerde Demokratik, Moğollarda ise Aristokratik bir hüviyete sahip olduğu ifade edilebilir.

Halkın tamamı ile istişare etmenin mümkün olamayacağı göz önünde tutulduğunda, Hakan ile meşveret yapacak kişilerin belirlenmesi meselesi ortaya çıkmaktadır. Bu husus meşveret yapılacak kişilerin kimler olacağı, neye göre ve nasıl seçileceği, Hakan'ın otağındaki söz haklarını nasıl kullanacakları sorularını akla getirmektedir. Ögel, *kurultay*da söz hakkına sahip beyleri Kengeş Beyleri şeklinde tanımlamaktadır.[128]

Şecere-i Terakime'ye göre ilk Kurultay, Oğuz Han'ın en büyük oğlu Kün Han tarafından, döneminin aksakalı olarak kabul edilen akıl hocası Irkıl Hoca/Ata'nın tavsiyesi üzerine toplanmıştır..[129]

Ergenekon Destanı, dağa sığınan Türk Boylarının dağın koruyuculuk işlevinden faydalanarak düşmanlardan korunduğu ve zamanla artan nüfus neticesinde dağdan inip bozkıra çıktığını anlatan bir mittir. Türk mitolojisine göre insan hayatına etki edecek iki gizli bilgi bulunmaktadır. Ancak bu bilginin mahiyetine ilişkin herhangi bir veri yoktur. Bu iki bilgiye sahip insan, toplumun başına geçer ve toplumu yönetir. Ergenekon Destanı'na göre Türklerin dağ belinden bozkıra çıkmasını sağlayan lider Şaman demirci

---

[127] Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 549.

[128] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 226.

[129] Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü),* Haz. Zuhal Kargı Ölmez, Türk Dilleri Araştırma Dizisi:3, Ankara, 1996, s.244; Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000 Cilt 7, s.236.

Börteçine'dir. Efsaneye göre Türkler, Ergenekon'dan çıkış kararını bir Kurultay neticesinde almışlardır.[130] İki gizli bilgiden birisinin ise "Kut" olması muhtemeldir.

Kumandılar, Kuzey Altay bölgesinde yaşayan bir Türk boyudur. Onların mitolojik inançlarına göre en büyük tanrı Ülgen'dir ve dokuzuncu kat semada yaşar.[131] Kumandı efsanelerine göre büyük şaman Kamenek, Ülgen'in kızlarından birini alır ve yeryüzüne kaçırır. Kızının bir insanla kaçıp ondan hamile kalmasına çok kızan Ülgen, kızını üç kere tekmeler ve kızın üç erkek çocuğu olur. Çocukların üçü de birer kusur ile doğar. İlki kekeme (Keley), ikincisi dev (Koço), üçüncüsü ise aksak (Kurultay) olur. Bu çocuklardan Kurultay, Ülgen'in emri ile Kumandılar için şaman ve demirci vermek ile mükellef kılınır.[132] Kumandılara göre şamanların koruyucusu Kurultay'dır.[133] Mitte adı geçen Kurultay'ın, şaman ile olan ilişkisi oldukça ilginçtir. Toy anlamındaki Kurultay ile şamanların koruyucusu Kurultay arasında bir ilişkisi olup olmadığı açık bir şekilde anlaşılamamaktadır. Bununla beraber Türk devlet geleneğini benimseyen Cengiz Han tarafından yapılan 1206 yılındaki büyük Moğol Kurultayı'nda şamanın rolü çok önem kazanmıştır. Şaman inancının resmi vasıf kazanması, şamana verilen en yüksek dini unvan olan *Teb-tengri* sıfatı ile resmileştirilmiştir.[134] Bu resmiyet 15. yüzyılın sonuna kadar devam etmiş olup 16. yüzyıl itibari ile Moğollar Budizm'in Lamaizm mezhebine dahil olmuşlardır. Lamaist din adamları her ne kadar *ongon* kültüne karşı çıkmış olsalar da Moğollar bu tarihi geleneği devam ettirmişlerdir. 1640 yılında lama Ocir Dora, Moğol hanlık kurultayında *ongon* kültünün yasaklanması için kanun çıkarmasına rağmen Moğollar, tapınaklara Budist eşyaları ile beraber şamanların yaptıkları ongonları

[130] Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi-II,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 235-236.

[131] N.A. Alekseyev, *Türk Dilli Sibirya Halklarının Şamanizmi*, Çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2013, s. 56.

[132] Fuzuli Bayat, *Ana Hatları ile Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s. 116.

[133] N.A. Alekseyev, *Türk Dilli Sibirya Halklarının Şamanizmi*, s. 117.

[134] Fuzuli Bayat, *Ana Hatları ile Türk Şamanlığı,* s. 116.

sokmaya devam etmişlerdir.[135] Bahsedilen olaydan anlaşılacağı üzere kurultaylarda dini mahiyetli kararlar alınmaktadır. Ancak, her ne kadar bir dine inanmanın inanır üzerinde bir yaptırım gücü olduğu bilinse de; burada kurultayın karar almaya sevk edilmesi inanır üzerinde inançtan fazla etki edebileceği düşüncesine ulaşmayı sağlamaktadır.

V.V.Barthold, toy kelimesinin İbn Batuta Seyahatnamesi'nde kurultay anlamında kullanılmasını oldukça dikkat çekici bulmaktadır.[136] 14. yüzyılda yazılmış olan bu seyahatname, Türk kültürü ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Burada bahsedilen meclis isminin değişmesinin nedeninin 13. yüzyılda Asya coğrafyasını kasıp kavuran Moğol İstilası olduğu söylenebilir. Bu değişim, ortak coğrafi sınırlara dahil olan kültürlerin karşılıklı etkileşimini veya birinin nispeten daha baskın olduğunu göstermesi açısından bir örnek niteliğindedir.

Her ne kadar Xiong-nuların (Hunlar) uzun süre dağınık şekilde yaşamış olmalarından dolayı tarihsel geçmişleri ayrıntılı şekilde belirlenemiyor olsa da, Motun devrinde çok güçlendikleri Çin kroniklerinde göze çarpmaktadır. Motun, onlu sistemde bir ordu teşkili oluşturmasının yanında devlet teşkilini de döneminin şartları içerisinde bir düzene koyarak devlet örgütlenmesinin temellerini atmıştır.[137]

Türklerde devlet idaresinin temelini, alınacak kararlar öncesinde kurultayı toplama geleneği oluşturmaktadır. Motun, döneminde alınacak kararlar ve yapılacak işler için –her ne kadar son söz kendisine ait olsa da- devlet büyüklerinden oluşan danışma kurulu[138] ile istişare eder ve *töre*ye göre onların görüşlerini alırdı.[139]

---

[135] Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, Çev. A. Temir, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 245.

[136] V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* s. 171; Bkz. Ahmet Temir, M*oğolların Gizli Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, s.53.

[137] Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, s. 24-25.

[138] Kengeş Meclisi, Çince ta-chen.

[139] Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Üç S Basım Ltd.Şti. I. Cilt, Ankara, 2015, s.159.

Türk devletlerinde kurultaylar, toylar, kengeş meclisleri yalnızca önemli kararları alma yeri olarak kullanılmazlar. Bu danışma meclisleri devlet ile millet arasında bir köprü vazifesi görür. Yarışmaların düzenlendiği, yeme içme toyunun yapıldığı, ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarının giderildiği aynı zamanda dini *töre*nlerin icra edildiği yerlerdir.[140]

Oğuz Kağan Destanı'nda bahsi geçen *toy*, halkın ihtiyaç duyduğu ekonomik, siyasal, sosyal ve güvenlik meselelerinin halledilmeye çalışıldığı *kurultay* veya *kengeş* karakterlidir. Oğuz Kağan'ın buyruğu ile kırkar kulaç mesafesinde sol ve sağ tarafa direk dikilmesi, bu direklerin üzerine altın ve gümüş tavuk konulması, direklerin altına ise beyaz ve siyah koyun bağlanması merasim özellikleri bakımından Şaman karakterli bir görünüm ortaya koyar.[141]

Dede Korkut destanında bu kurultay/meclis, divan olarak ifade edilmektedir. Destanda bahsedilen Bahadır Han'ın divanı bir toplanma yeri,[142] sohbet/istişare meclisi,[143] dertlerin paylaşıldığı ortak alan,[144] söylenecek sözün dile getirildiği[145] yerdir. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'a biçilen rol, Dede Korkut Destanı'nda hanlar hanı Bahadır Han'a, Cengiz Han Destanı'nda ise Cengiz'e verilmiştir. Burada bahsedilen destanlardaki toyların ortak özellikleri, destanlarda bahsedilen şekli ile aktaracak olursak attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kesilip dağ gibi et yığılması, kurulan çadırlarda kımız ikram edilmesi, toyun şenlik karakterli bir yapıya sahip olduğunu da ifade edilebilir.

---

[140] Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı,* s.100.

[141] Fuzuli Bayat*, Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihi*, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s.167.

[142] Muharrem Ergin*, Dede Korkut Kitabı,* Hisar Kültür Gönüllüleri, 2003, Digital Materyal, s.71,146.

[143] Muharrem Ergin*, Dede Korkut Kitabı,* s.123.

[144] Muharrem Ergin*, Dede Korkut Kitabı,* s.146.

[145] Muharrem Ergin*, Dede Korkut Kitabı,* s.46.

Eski Türk devletlerinde Xiong-nulardan itibaren genel olarak yılda üç büyük kurultay yapılırdı. Ziya Gökalp'e göre bu toplantılar büyüsel *töre*n ve dinsel tapınma şeklinde gerçekleşirdi.[146] Kafesoğlu'na göre bu meclislerin ilki Tanhu'nun (kağan) sarayında devlet ricali ile yapılan toplantı idi. Bu toplantı yılın ilk ayında (Şubat) yapılırdı. Yılın 5. Ayında (Haziran) Ong-kin Irmağı vadisinde dini vasfı daha ağırlıklı olarak görülen ve halkın da iştirak ettiği ikinci meclis/toy kurulurdu. Üçüncü olarak ise güz mevsiminde her yılın 9. Ayında (Ekim) Ma-i bölgesindeki Tai-lin'de yapılan en önemli kurultaydı.[147] Ögel'e göre ise bu meclislerin ilki Hakanın sarayında (otağında) yılın ilk ayında (Ocak) küçük kurultay şeklinde yapılırdı. Atalar adına kurbanların verildiği ikinci kurultay yılın 5. Ayında (Mayıs) yapılırdı. Güz Bayramı olarak da bilinen üçüncü kurultay yılın 9. Ayında (Eylül) Lung-ch'eng bölgesinde Büyük Kurultay şeklinde toplanırdı.[148]

Kafesoğlu ve Ögel tarafından kurultayların yılın birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarında yapıldığı hususunda ortak tespitte bulundukları göze çarpmaktadır. Ne var ki bu ayların günümüzdeki takvime göre tespitinde mutabakata varılamadığı gözlemlenmiştir. Bahaeddin Ögel birinci ay olarak Ocak ayını zikrederken; İbrahim Kafesoğlu birinci ay olarak Şubat ayını kabul etmiştir. Her ikisinin görüşü hakkında temellendirmenin nasıl yapıldığına ilişkin bir hususa rastlanmamıştır.

Osman Turan, kadim zamanlardan beri çeşitli Türk toplulukları tarafından en çok kullanılan takvimin 12 Hayvanlı Türk Takvimi olduğunu belirtmektedir.[149] Bu takvimin ilk kullanıldığı zamanlar dilbilimsel açıdan incelendiğinde Hunlar dönemine

[146] Ziya Gökalp, *Türk Uygarlığı Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1991, s.78.

[147] İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*, s.150.

[148] Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı,* ss.100-101.

[149] Osman Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, İstanbul, 1941, s.24.

kadar gitmektedir. Ayrıca günümüzde Azerbaycan'da kullanılmaktadır.[150] 12 Hayvanlı Türk Takviminde yılbaşı olarak 21 Mart tarihi kabul edilmektedir. Bu tarih aynı zamanda Nevruz Bayramı ya da Yeni Yıl Bayramı olarak da kutlanmaktadır.[151] Türklerde yapılan üç büyük kurultayın miladi takvime göre tarihlerinin belirlenmesinde yılbaşı olarak 21 Mart tarihi kabul edilmesi halinde ortaya çıkacak olan sonuç şöyle ifade edilebilir:

1. Kurultay (21 Mart): Yılbaşı bayramı. Yeni yılın gelişi Türkler için yeniden başlangıcı temsil eder.

2. Kurultay (Temmuz): Halkın iştiraki ile gerçekleşen kurultaydır. Bu kurultayda insanların ve hayvanların sayımı yapılırdı. Bu sayım işinin Çinli bir vezir tarafından Hakan'ın sağında ve solunda oturanlara defter tutmayı öğretmesi neticesinde yapıldığı ve defter tutma geleneğini getirdiği Çin kroniklerinden anlaşılmaktadır.[152]

3. Kurultay (Kasım) : En büyük kurultay budur. Askerin durumu denetlenir, harp için gerekli lojistik-levazım durumunun tespiti ile savaşacak piyade ve süvari sayısı tespit edilir. Genel harp durumunun belirlenmesinden sonra memleket meseleleri üzerinde büyük tartışmalar yaşanır. Şayet hükümdar değişmiş ise yeni hükümdarın hükümdarlığı tasdik edilir. Yeni *töre* hükümlerinin tespiti yapılır. Ayrıca bu toplantıya hükümdarın eşi hatunun, oğullarının, devlet erkânının, devlete tabi boyların ve ilişki içerisinde olunan devletlerin elçilerinin katılması zorunludur.[153] Bu kurultaya

[150] Osman Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi,* s.49

[151] Nergis Biray, *12 Hayvanlı Türk Takvimi –Zamana ve İnsana Hükmetmek-*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi TAED 39, Erzurum, 2009, s. 672.

[152] Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 2015 Cilt 1, s. 358.

[153] İbrahim Kafesoğlu*, Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar,* s.150.

katılmamak Hakan'a isyan olarak kabul edilir.[154] Çünkü kurultaya katılmak bir nevi sadakat gösterisi kabul edilirdi.[155]

12. Büyük Hun Hakanı Hsü-lu-kuan-chü Han, kendi döneminde devlet içinde kümelenmiş farklı güç odaklarını bastırarak iç ve dış dengeleri sağlamış, *töre*yi ihya etmiştir. Hakanın ölümü üzerine bu sinsi güçlerin başında olan Ulu Hatun ve kardeşi yeniden iş başına geçmiş ve devlet içerisindeki güçlerini kullanmışlardır. Hakanın hastalanması bir kurultaya denk gelmiştir. Kurultayda Ulu Hatun'dan yana olanlar toplantıdan kimsenin ayrılmasına müsaade etmemiş ve hakan ölene kadar Toygunlar (toya katılan üyelerin genel adı) bekletmiştir. Hakanın ölümü üzerine taht, hak sahibi oğullarından alınmış ve yeğenlerinden biri "Kurultay kararı ile" Hun Hakanı olarak tahta oturmuştur. Bu şekilde hanedan içinde bir darbe yapılarak hakan değiştirilmiştir. Kurultay kararı ile Hun hakanının seçilmesine ilişkin ulaşılan tek bilgi burada bahsedilen karar olmuştur. [156]

Avrupa Hun İmparatorluğunda Hakan, mevcut konumunun vermiş olduğu siyasi erk neticesinde kafasına göre karar alamaz, iktidarının şiddetini estiremezdi. O, tüm kararlarını meclise danışarak alma zorunluluğu içerisindeydi. Atilla döneminde Bizans tarafından kendisine gönderilen elçilik heyetinde görevli olan bir tarihçi tarafından bu meclis "Seçkinler Meclisi (Logades)" olarak tanımlanmaktadır.[157]

---

[154] W.Bang, R.Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, s.19-23; Bkz. Kaşgarlı, DLT, "toydun anı köçürgen" ifadesi "onu meclisten (toydan/kurultaydan), itaatten uzaklaştırıp" anlamında kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat'it Türk*, s.299.

[155] İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*, s.150.

[156] Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi,* , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, Cilt 2. s. 129.

[157] İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*, s.151.

Göktürk Hakanı Ta-po (572-581), kengeşe danışmadan ölümünden sonra iktidarın Talo-Pien'e geçmesini vasiyet etmiştir. Ancak toyda hakanın bu vasiyetinin *töre*ye uygun olmadığı gerekçe gösterilerek uygulanmasına karşı çıkılmıştır.[158]

Göktürkler döneminde devlet işleyişinin yanında kültürel ve ekonomik işlerin de görüşülüp karara bağlandığı bir meclis bulunmaktadır. Bilge Kağan bu meclise şehirlerin surlar ile çevrilmesi ve Taoizm ile Budizm'in resmi din olarak kabul edilmesi önerilerini getirir. Türklerin savaşçı bir millet olması, Bilge Kağan'ın kayınpederi ve veziri olan Tonyukuk'un Türkleri bir şehir ile sınırlandırmanın onları yok etmekle eşdeğer olarak görmesine, Taoizm ile Budizm'de var olan et yasağının da büyük zararlar vereceğine olan inancını ortaya koyar. Bu gerekçeler, Tonyukuk'un kararı veto etmesine, kurultayın da bu kararı kabul etmesine neden olmuştur. Aynı meclis Hakan seçiminde de yetki sahibidir. Bu yetki, oylama ile seçimden ziyade ölen Hakan'ın yerine geçen kişinin hakanlığını meşrulaştırmakta ya da gerekçe göstermek sureti ile reddedebilmektedir. Uygurlarda kudretli bir idare adamının veya kumandanlardan birinin kurultay kararı neticesinde han yapıldığından bahsedilmektedir. [159]

Yukarıda bahsedilen verilerden anlaşılacağı üzere, hakan kesin hüküm verecek kişi değildir. Asıl mesele hakanın değil meclisin/kurultayın kararının uygulanmasıdır. Meclis kararı Hakan'ın hükmünün ötesinde ve üstündedir. Mutlak monarşi ile yönetildiği iddia edilen bir devletin bu şekilde karar alabilmesi ve yönetilmesi, demokrasinin bir örneği olarak düşünülebilir.

Kurultay, otağda, sarayda, ordu karargâhında, hatta icabı ve lüzumu halinde harp meclisi ya da harp divanı şeklinde savaş alanında at üzerinde de toplanabilmektedir.[160]

---

[158] Fuzuli Bayat, *Mitten Tarihe Sözden Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 64.

[159] İbrahim Kafesoğlu*, Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*, s.151.

[160] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, Cilt 6, s.66.

Orhun Kitabeleri'nde *toy* kelimesi doğrudan geçmemesine rağmen üç yerde Toygun kelimesi geçmektedir.[161] İbrahim Kafesoğlu'na göre, *Toygun*, hakanlık teşkilatında önemli bir yer tutmakta ve yüksek mevki sahibi gibi tam olarak açıklayıcı olmayan bir unvan ya da mevkii ifade etmektedir. "–gun" eki, bir topluluk anlamına geleceğinden dolayı, *Toygun* kelimesi ise Toy'a mensup anlamında kullanılmaktadır. Çince "ta-kuan" şeklinde kaydedilen kelimeyi, Türkçe Tarkan'a mukabil olarak kullanmışlardır.[162]

Kafesoğlu'nun Çince Liu adlı eserden aktardığına göre *Toygun*ların kendi içlerinde unvan ve rütbe sıralamaları bulunmaktadır. Bu sıralama şu şekildedir: "*tegin, kül-çor, apa, erkin, yen-hung-ta, tudun, il-teber, tarkan* vb.". Adı geçen tüm unvanlar devletin askeri ve siyasi hiyerarşisinde bir temsil kabiliyetine sahip olan kadroların sorumlularına verilmektedir. Bu kişilerin her biri devlet meclisinin yani toyun bir üyesidir.[163] Başkanlığını hakanın yaptığı toylarda görevli bu kişiler, emsalleri arasında temayüz etmiş ve bilgeliği toplumun pek çok kesimi tarafından kabul edilmiş olması gereklidir. Ayrıca yaptıkları görevlerin çeşitliliği de, bu görevlere getirilenlerin hepsinin hakanın soyundan olmasını engellemektedir. Bu işleyişin tesadüf olmadığı düşünülecek olursa, devlet yönetiminde liyakatin esas alındığı ifade edilebilir. Her ne kadar liyakat zamansal ve mekansal manada subjektif bir ifade olsa da, yapısal manada sofistike bir düşüncedir. Bu sebeple, çok az toplum kurumlarında liyakati esas alabilir.

Türkler on iki farklı hayvanın ismini, her biri ayrı bir yıla denk gelecek şekilde düzenleyerek bir takvim oluşturmuşlardır. Bu takvime "On İki Aylı Türk Takvimi" denilmiştir. Bu takvimin oluşturulması da yine bir *kurultay/kengeş* kararı neticesinde oluşmuştur. Kağanlardan birinin saltanatından önce meydana gelen bir savaş ile ilgili

[161] Orhun Kitabeleri, Kül Tegin Güney,8-11; Kuzey, 6.

[162] İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*, s.152.

[163] İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*, s.153.

soru sorması neticesinde otağda bulunan Toygunlar, savaşın yapıldığı zaman hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bunun üzerine meşveret heyeti kurulmuş ve kendilerinin tarih üzerinde yanılmış olmaları hususunun, sonraki nesillerde de aynı şekilde cereyan edebileceği görüşü üzerinde hemfikir olunmuştur. Böylece gökteki on iki burcun ve ayların sayısına denk gelecek ve bir döngü halini alacak şekilde takvimi oluşturmuşlardır. Bu on iki yıllık döngünün sonsuza kadar devam edeceği olgusu, oluşturulan takvimin ölümsüz bir anıt haline geleceği fikrine işaret eder.[164]

Yukarıda belirtilen takvimin her bir tam dönüşüne, bir diğer ifade ile on iki yılın bitip yeniden başlaması sürecine Türkmenler arasında "yıl övürmek" (yıl çevirmek); Kazak Türkleri arasında "jıl sürüw" (yıl sürmek); Kırgız Türkleri arasında ise "cıl sürüü" (yıl sürmek) şeklinde isimler verilmektedir. Bununla beraber her on iki yıllık devreler *müçe/müçel/müçöl/müşel* adları ile tanınmaktadır.[165] Günümüzde miladi takvim kullanıcılar açısından ne kadar önemli ise, Eski Türklerde yıl sürmek/çevirmek'in de aynı seviyede ehemmiyet arz ettiği söylenebilir.

Yıl sürmek'de sene hesabı Miladi takvime göre bir sene artırımlı olarak hesaplanmaktadır. Kırgız aksakalların verdiği bilgilerin *Sancıra* (Şecere, soy ağacı, soy kütüğü.) uzmanları tarafından aktarıldığı şekli ile, bir insanın ana rahminde geçirdiği dokuz ay on günlük süre bir tam yıl sayılmakta ve yaş hesabında bu bir yıl eklenmektedir. On İki Hayvanlı Türk Takvimine göre insan ömrü hesaplanırken birinci müçe 12+1=13 yıl olarak kabul edilir. İkinci müçe 13-25, üçüncü müçe 25-37, dördüncü

[164] Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügat'it Türk*, s.173; Bkz. Fuzuli Bayat, *Kaşgarlı Mahmud Büyük Türk Bilgini ve Ansiklopedisti*, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2008, s.136-138.

[165] Nergis Biray, 12 Hayvanlı Türk Takvimi –Zamana ve İnsana Hükmetmek-, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi TAED 39, Erzurum, 2009, s. 672.

müçe 37-49, beşinci müçe 49-61, altıncı müçe 61-73, yedinci müçe 73-85, sekizinci müçe 85-97 yaş dönemlerini oluşturur.[166]

On İki Hayvanlı Türk Takvimine göre sekiz parçaya ayrılmış olan bu devrelerin/müçelerin belirlenişinde rakam sıralaması yapmak yerine özel olarak isimlendirilme yapıldığı dikkat çekmektedir. Bu on iki yıllık devrelerin isimleri şu şekildedir: Birinci müçe: Çagalık/Bebeklik müçesi; İkinci müçe: Cahıllık/Çocukluk müçesi; Üçüncü müçe: Cigitlik/Yiğitlik müçesi; Dördüncü müçe: Orta yaş müçesi; Beşinci müçe: Ak sakallık müçesi; Altıncı müçe: Gartañlık/İlk yaşlılık müçesi; Yedinci müçe: Garrılık/Gocalık/yaşlılık müçesi.[167]

2.2 Aksakallık

Türk halk kültüründe bilgeliğin sembolü aksakaldır. İnsanlara yol gösteren hikmet ve bilgelik sahibi kişilere "aksakallı" adı verilir. Türk toplumlarında bir nevi danışman ve yol gösterici olarak görev yapan bu saygın kişiler, devlet yönetiminde de etkin rol oynar. Bu bölümde *aksakallık* hakkında genel bilgiler verildikten sonra toplum içerisindeki rolü üzerinde durulacaktır.

2.2.1 Aksakalların Toplumdaki Yeri

İnsanlık tarihi toplumsallaşıp bir arada yaşama düzenliliğine kavuştuğu ilk dönemlerde kullar ve hâkimler olarak sınıflandırılmıştır. Hâkimler ya da beyler kendilerini göğün oğlu olarak tanımlamaktadırlar. Günümüzde de bu durum çok farklı değildir. Eski Türklerde halk "kara budun" şeklinde anılmaktadır. Çünkü alt sınıfın rengi siyah, üst sınıfın rengi ise beyazdır. Kara budun'a mensup "Kara Adam"

[166] Gülnisa Aynakulova, "Gregoryen Kıpçaklar ve On iki Hayvanlı Türk Takvimi Üzerine", Milli Folklor, Yıl 19, Sayı 74, 2007, s. 23-24.

[167] Nergis Biray, "12 Hayvanlı Türk Takvimi –Zamana ve İnsana Hükmetmek-", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi TAED 39, Erzurum, 2009, ss. 673-674.

yaşlandıkça saçı ve sakalı ağarmış ve artık göğün evlatlarına yaklaşmıştır.[168] Saçının ve sakalının ağarması, yıllar boyunca edindiği tecrübenin timsali olmuştur. Nitekim Aksakal kültünün toplum içerisinde kıymetli bir yere sahip olmasının nedeni de sahip olduğu tecrübe ve bilgelik olarak zikredilebilir.

Kaşgarlı Mahmud'a göre "*aq saqal (ak sakal)*" tabiri, yalnızca Oğuz Türklerinin lehçelerinde bulunmaktadır.[169] Diğer Türk boylarında ise herhangi bir şeyin beyazı manasına gelen *ürüng* kelimesi kullanılmaktadır.[170] Ögel'in ifadesine göre Türkler sakalı sevmemektedir. Ancak hem aklık hem de sakallılık velilerin, büyük kocaların ve özellikle Korkut Ata'nın sembolü olduğundan dolayı saygı duyulmaktadır. Oğuzlar hariç Türk boylarında aksakal yerine *ürüng* (beyaz) *sakal* tabiri kullanılmasına rağmen zamanla *ürüng* sözü kaybolmuş ve yerini tamamen *aksakal* terimine bırakmıştır.[171]

Saygın, yönetici, görevli kişilere verilen isimlerden bir tanesi de aksakaldır. Büyüklere hitaben de ihtiyar ve reis kelimeleri ile birlikte *aksakal* kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime Rusça'ya Türkçe olarak geçen birleşik kelimelerden biridir.[172]

Türkler arasında yaşlı insanların saygınlığı oldukça önemli bir yer tutar. Evlatlar, genç nesiller yaşlıların öncülüğüne ve yol göstericiliğine ihtiyaç duyar. Söz gelimi, kuraklık dönemlerinde yağmur yağması için ihtiyar bir kişinin duasının alınması gerekliliği inanç haline dönüşmüştür. Bu inançta vurgulanan ihtiyar, Türk mitlerinde geçen bilgeler, kocalar, atalar, babalar, dedeler gibi toplumda değer kazanmış kanaat

---

[168] Olcas Süleyman, Çev. Natık Seferoğlu, *Az İ Ya*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992, s. 259.

[169] Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügati't-Türk,* s. 146

[170] Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügati't-Türk,* s. 639

[171] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş,* C.6, s. 393

[172] Minara Aliyeva Esen, "Rus Dilindeki Türkçe Kelimeler Üzerine bir Tasnif Denemesi." International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 3/7, 2008, ss. 364-382.

önderlerinin günümüz timsali şekliyle düşünülür. Öyle ki pek çok durumda bu kişiler kilit rolündedir ve sıkıntıları çözerler. Toplum içerisinde özel bir statüye sahip bu kişilere "Aksakal" denir. Aksakalların sözü buyruk sayılır, yemeğe onun başlaması beklenir ve ondan destur alınmadan konuşulmaz.[173]

Aksakallar, eğitim vazifesi üstlenen bilge kişilerdir. Küçükleri sevmek, büyükleri saymak, başarılara sevinmek, emeğe saygı duymak gibi insani değerler ile genç nesilleri donatmak ve onları hoşgörülü bir karaktere sahip yüksek seciyeli bireyler haline getirmek aksakalların görevidir. Bu vazifeleri ya bizzat kendileri icra ederler ya da icracıları denetlerler.[174]

Aksakal tabirinin en belirgin örneği Korkut Ata ya da daha bilindik ismi ile Dede Korkut'tur. Rivayete göre Korkut Ata dünyanın her tarafını gezmiş olmasına rağmen hiçbir yerde huzuru bulamamıştır. Çünkü ölüm her tarafta kol gezmekte ve kendisi ölümsüzlüğü aramaktadır. Korkut isminin ölümden korkup kaçtığı düşüncesi ile ilişkilendirildiğine dair bir görüş bulunmaktadır. Nihayetinde huzuru dünyanın başlayıp bittiği, arzın merkezinde bulunan suların üzerinde bulur. O, şecere ve efsane geleneğinde insanlara yol gösteren bir bilge, güzel sözler ile danışmanlık yapan bir aksakaldır.[175] Korkut Ata'nın kadim dünyanın peygamberi ya da şamanı olduğuna dair bir görüş de bulunmaktadır. Çünkü o, farklı âlemlerin sırlarına da vakıftır.[176]

Dede Korkut hikâyelerinde Bayındır Han'ın ve Salur Kazan'ın topladığı toylar görülmektedir. Bayındır Han'ın toyunda bahsedilen hadise erkek çocuk sahibi olan kişilerin çok itibarlı, kız çocuk sahibi olan kişilerin daha az itibarlı, çocuk sahibi

---

[173] Ahmet Gökçimen, "Türkmen "Irımları" (Halk İnanışları) ve İşlevleri", *Milli Folklor*, Yıl 22, Sayı 87, 2010, ss. 151-152.

[174] Asan S. Ormuşev, "Kırgızistan'ın Diplomatik İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 19, s. 792.

[175] Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çev. Eren Ercan, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 2004, s. 325.

[176] Fuzuli Bayat, *Mitolojiye Giriş*, KaraM Yayınları, Çorum, 2005, s.121.

olmayanların ise itibarsız kabul edilip lanetlenmesi üzerine hikâyeleştirilmiştir.[177] Salur Kazan'ın toyunda dikkat çekici olan nokta, oturma düzeninde sol tarafında dayısı Aruz Koca'nın bulunmasıdır.[178] Oturma düzeni, Türk *Töre*si'nde önemli bir yer kaplar ve kıdemli olan kişi sol tarafta oturur. Dede Korkut kitabında oturma düzeninin verildiği bir toy toplantısı aksakal şurası olarak düşünüldüğünde ve toyun bir meşveret meclisi olduğu göz önünde bulundurulduğunda toyun başkanının Aruz Koca olduğu sonucuna varılabilir.

Aksakal, bir toplantının, bayramın veya merasimin yöneticisidir. Yakutlarda, festival mahiyetinde tüm toplumun katıldığı iki bayram bulunur. İlkbaharın gelişini kutlamak ve yılın bereketli geçmesi için şölen şeklinde yapılan bayramın adı "Ayıı ısıah"tır. Sonbaharda ise kara ruhların şerrinden emin olmak için yapılan toplantıya "Abaası ısıah" adı verilir. Bu merasimlerden ilkinin yöneticisi *aksakal* olursa diğerinin yöneticisi *dokuz erkek* ve *dokuz kadın* şamandır.[179] Hakaslarda Kuday ile Yer-Su tanrısından [iye] sağlık istenmesi; Altaylarda Yer-Su'ya kurban sunulup yağış istenmesi; Kırgızlarda Gök Tanrı'ya yakarış *töre*nleri de *aksakal* tarafından yönetilmektedir.[180]

Eski Türklerde, Toy'un doğal başkanının Hakan olduğunu yukarıda belirtmiştik. Ancak bu hususun bir istisnayı içerdiği belirtilmelidir. Bir kişinin Hakan seçilmesi ya da hakanlığının tasdiki için yapılan toylara Hakan'ın başkanlık yapması mümkün değildir. Bu şartlar altında, Toy'a başkan vekili başkanlık eder. Başkan vekili ise *Aygucı* ya da *Üge* olarak adlandırılan kişidir.[181] *Aygucı*, devletin iç ve dış politikasını yöneten

[177] Ed. Hasan Erbay, *Dede Korkut Kitabı Han'ım Hey*, TOBB, Ankara, 2014, s.416.

[178] Ed. Hasan Erbay, *Dede Korkut Kitabı Han'ım Hey*, s.449-450.

[179] Fuzuli Bayat, *Ana Hatları ile Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s.232 (Bkz. Fuzuli Bayat, *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s.147).

[180] Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi-II*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s.15-17.

[181] İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*, s.153.

aksakaldır. Bilge kağan, 716 yılında Göktürk tahtına çıktığı zaman, daha evvel *Aygucılık* vazifesini yapmakta iken *Yargu* üyeliği görevi ile kızağa çekilen kayınpederi Tonyukuk'u tekrar Aygucılığa getirmiştir.[182] Aygucılık, parlamenter sistemle karşılaştırıldığında başbakana denk sayılabilir. Devletin asıl başkanı ve yöneticisi Cumhurbaşkanı iken, icra müessesesinin başında Başbakan bulunur.

Her ne kadar Türk obalarında çadırlar genellikle koyu kahverengi renkteki kalın keçeden battaniyeler ile örülmekte ise de, han veya aksakal gibi yüksek nüfuzlu ve saygın kişilerin çadır örtüleri beyaz keçeden yapılmaktadır. Bu şekilde obaya gelen yabancı kişiler, oba ile ilgili bir konu hakkında görüşmek veya müracaatta bulunacakları zaman gidecekleri yerin belirlenmesi adına zorluk çekmezler. Ailenin bireyleri ve misafirler çadırlara girerlerken ayakkabılarını çıkarır. Saygıdeğer konuk ve aksakal çadırın giriş kapısının tam karşısına gelen yerdeki başköşede otururlar.[183]

Kırgızlarda küçük toplulukların yöneticileri aksakallardır. Farklı sülaleleri ilgilendiren ortak sorunların çözümü için "*uruğ şurası*" veya sülalelerin aksakallarının katılımı ile gerçekleştirilen "*aksakallar kengeşi*" toplanır. Uruğ şurasında alınan kararlar diğer sülaleleri de ilgilendiriyorsa, aksakalların tasdikine arz edilir.[184] Aksakallar tarafından onanmayan karar hükümsüzdür.

Peçeneklerde aksakallar ve uruğ büyükleri bir araya gelerek bir kurultay oluşturup mühim meseleleri görüşürler. Türk kavimlerinin pek çoğunda babadan oğula geçen başbuğluk nizamı, aksakalların kararı ile sona erdirilmiştir. Başbuğluk oldukça

---

[182] İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*, s.211.

[183] Jeannine Davis Kimball, *Batı Moğolistan'ın Göçebe Kazakları*, Türkler Ansiklopedisi, Cilt 20, s. 1243.

[184] Mustafa Erdem, *Kırgızlarda Dini ve Sosyal Hayat*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, s. 177 (Bkz. "Farklı kabile-klan birimlerinin kabile konseyinin tavsiyesi neticesinde bir aksakal tarafından yönetildiğine dikkat çekilmektedir." Alert Series Kyrgyzstan, Produced By: Ins Resource Information Center, Washington D.C., 1993, s. 2-3).

şerefli bir müessesedir. O sebeple bir Başbuğ öldüğünde yerine kardeş çocukları veya kardeş torunları getirilirse bu büyük şeref soyun tek budağında kalmak yerine diğer budaklarına da geçer.[185]

Arminius Vambery, Orta Asya bölgesindeki seyahati esnasında Buhara'ya uğramış ve burada çarşı-pazarı gezmiştir. Buhara çarşısında, skolastik dönemin Avrupa çarşılarında olduğu gibi farklı esnaf gruplarının farklı çarşı ve bedestenleri olduğunu gözlemlemiştir. Her çarşının ve esnafın başında düzen ve güvenliğin sağlanması, vergilerin ve kiraların toplanması maksadı ile Emir tarafından görevlendirilmiş bir Aksakal'ın varlığından bahsedilmektedir.[186] Burada zikredilen Aksakal müessesesi, Ahilik teşkilatındaki lonca sistemini andırmaktadır. Esnaf ve sanatkârların farklı zümrelerinin tek tip şekilde yönetilmesi, ortaya çıkacak problemlerin aşağı yukarı ortak olabileceği, çözümlerinde de daha süratli hareket imkânı sağlayacağından dolayı böyle bir sistem kurulmuş olabilir.

Azerbaycan'da hala kullanılan "*Ağsaqqal sözünü axıra saxlar*." (Aksakal sözünü ahire/en sona saklar)[187] atasözünün üzerinde durulması gerekmektedir. Burada sözün son sahibinin aksakal olacağı dolayısıyla bir husus hakkında bağlayıcı olan sözün aksakal tarafından söylenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca burada aksakal için bir tenkit olduğu da değerlendirilebilir. Aksakallığa namzet kişinin ağır başlı davranması ve ulu orta konuşmaması için uyarı mahiyetinde bir atasözü olduğu ifade edilebilir.

Altaylar ve Hakaslarda *tağ tayii* veya *tayelga* denilen kurban sunma *tören*leri bulunmaktadır. Bu merasimleri alkış/duayı bilen, kendisine *Tayığcı* denilen bir aksakal

---

[185] Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 57.

[186] Bkz. Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri,* Aziz Andaç Yayınları, Ankara, 2005, s.223-224; Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Ses Yayınları, İstanbul, 1993, s.151-152.

[187] M.M.Musayev, *Türkoloji dilçilik*, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 23.01.2012-ci il tarixli 107 No-li əmri ilə təsdiq edilmişdir, Bakı, 2012, s.360.

yönetir.[188] Bir aksakalın toplantı ve merasimleri yönettiğine yukarıda değinilmişti. Ancak Türklerin din tarihinde alkış ve dua bilen bir aksakalın varlığı, aksakallar arasında da bir hiyerarşi olduğuna dikkat çekebilir.

2.2.2 Bir Değer Müessesesi Olarak Aksakallık

İnsanlar, bir arada yaşama kültürü boyunca hem bireysel hem de toplumsal açıdan zuhur eden problemlere yönelik çözüm üretebilecek birtakım kurumlara ihtiyaç duymuştur.[189] İnsanların birbirleriyle veya devlet ile alakalı çeşitli sorunları olabilir. Bu çerçevede aksakalların ya da aksakal kültürünün, birey-birey, birey-devlet ilişkilerinde var olan problemlerin giderilmesinde kadim ve yerli bir çözüm önerisi olarak ortaya çıktığı görülür. Ancak dışarıdan ithal bir kurum yerine kendi tarihsel köklerimiz incelendiğinde, *töre* toplumunun kendisinin geliştirdiği ve tarihi anlamda daha verimli çözümler sunduğu düşünülen aksakallar ortaya çıkmaktadır.

Nitekim ortaya çıkışı itibarıyla da incelendiğinde toplum içerisindeki pek çok idari ve adli sorunların çözüme kavuşturulması amacıyla *Aksakal Kengeşi*'nin kurulduğu ifade edilebilir. *Aksakal Kengeşi*, idari açıdan bölgesinde yaşayan insanların ihtiyaçlarının belirlenip giderilmesi, göç edilecek bölgelerin belirlenmesi gibi işlerin yapılmasını sağlar. Adli açıdan ise adi suçların, cezaları paraya çevrilebilen ve bu bedelin belirli bir miktarı geçmediği durumlarda hüküm verdiklerini görmekteyiz. Böylece halkın yüksek maliyetli ağır bürokratik süreçlerden geçmeden sorunların çözüldüğü gibi, devletin de nicelik olarak hayli fazla olduğu halde nitelik bakımından oldukça küçük anlaşmazlıklar ile uğraşmak zorunda kalmadığı görülür. Bu hükmü veren meclisin kendi toplumu içerisinden seçilmiş olması ve tarafların tamamı tarafından tanınıyor olmasından dolayı verilen hükümler kamu vicdanını rahatlatmaktadır. Alınan

[188] Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi-II,* s.239.

[189] Mustafa Kınağ, *George Herbert Mead Düşüncesinde Sosyal Benliğin Oluşumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018, s. 219.

kararlara itiraz etmek ise ağır sosyal yaptırımlar ile neticelenebilmektedir. Buna rağmen itiraz yolu açık olmak kaidesi ile bir üst idari birimin Aksakallarına veya devletin adli sistemine müracaatın önünde bir engel de bulunmamaktadır. Aksakallar meclisi tarafından alınan bir kararın meşruiyet zemini bizatihi bu kararın toplum tarafından kabul gördüğü gerçeğinde yatar. Bu nedenle söz konusu karar ya da kararların aynı zamanda toplumsal uzlaşı ve barışın temini olduğu da ifade edilebilir.[190]

Aksakalların farklı Türk Devletlerinde bazı işlevleri hala devam ettirdiği görülmektedir. Söz gelimi Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde bahar bayramına herkes davet edilir ve altmış yaşın üzerindeki yaşlıların katılması zorunludur. Bu bayramda evlenmek niyetinde olan kızlar ve erkekler birbirlerine çiçek verirler. Boyun aksakalları ise onlara "düğününüz kutlu olsun" diye dua ederler. [191]

Aksakallık, Kazaklarda görülen bir toplumsal tabakadır. Köyün başkanına ya da başkanından yaşlı olan kişiye aksakal unvanı verilir. Bu kişi, köyün içinde bulunan en yüksek statülü ailenin yaşlıları arasından seçilir.[192] Kazaklar'da "bata" kelimesine mukabil olarak Türkiye Türkçesinde *alkış, dilek, dua* kelimeleri bulunmaktadır. İşlerinin yolunda gitmesini isteyen Kazakların, aksakalın önünde diz çökmesinden sonra aksakal tarafından istiaze (besmele) ile duaya başlanması bir gelenek haline gelmiştir.[193]

Kırgızlarda "bata alma" ve "bata verme" ile "bata isteme" müessesesi çok önemli yer tutar. *Bata* verecek kişi ise toplumda belirleyici bir faktör olan aksakallardır.

---

[190] Muhittin Tuş, "Uzlaşı Kültürünün Kurumsal Sembolü: Aksakallılar", *III. Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, Bakü, 2016, Cilt 2, s.277-280.

[191] Celal Beydili, Çev. Eren Ercan, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük,* Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 2004, s. 466.

[192] Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler Ansiklopedisi,* Cilt 8, s.1025.

[193] Enver Kapağan, "*Gök Tanrı İnancı ve Bu İnanç Sisteminin İçinde Alkış, Dua ve Dilekler*", Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/3 Winter 2014, s. 809.

Hayat tecrübeleri, herkes tarafından saygı gören insani tutumları ile bu seçkin kişilerden dua almak Kırgızlar için övünme aracıdır. *Bata vermek* için yaşlı olmak yeterli bir kıstas değildir. Burada aslolan kişinin yaşından ziyade hayat tecrübesi, toplumda bir karşılık bulan saygınlık, özsaygı, ailesine ve milletine sağladığı yararlar ile halk arasında kabul görmüş olmasıdır. Aksakallarda olması gereken diğer özellikler arasında ise paylaşma ve yardımlaşmadan yana, haksızlık karşısında canı pahasına dik durma, yetimi ve yoksulu koruma, menfaatçi olmama sayılabilir.[194] Bahsedilen bu özelliklere sahip bir insanın duasını almak bir prestij meselesi olarak ifade edilebilir. Çünkü aksakal olarak kabul edilen kişi, bulunduğu toplum içerisinde temayüz etmiş, saygın kişidir. Böyle bir insanın duasını almanın kişi için psikolojik bir rahatlık ve üstünlük duygusu yaratabileceğine, dua almış olan kişinin toplum nezdinde itibarının artacağına yönelik bir inancın var olduğu söylenebilir.

Günümüzde Kırgız, Kazak ve Özbekler arasında aksakal sistemi devam etmektedir. Farklı boylara mensup aksakallar arasında bir statü farkı bulunmadığı gibi, cinsiyete yönelik pozitif veya negatif muamele uygulanmamaktadır. Ortak bir toplantı veya merasimde erkek ve kadın aksakallar, ön koltukta yan yana oturabilmektedir.[195]

Rus egemenliği altında özerk şekilde yaşayan Başkurtlar, her ne kadar merkezi yönetime bağlı olsalar bile yerel yönetimlerinde halk tarafından seçilmiş bir lider tarafından idare edilmektedir. Rus adalet mahkemelerinin yanı sıra kendi içlerindeki meseleleri çözüme kavuşturmak için aksakal adını verdikleri yönetici tarafından idare edilen kendilerine ait mahkemeleri bulunmaktadır. Bu mahkemenin aksakalı Müslüman

---

[194] Ergün Koca, Ayşen Koca, "Kırgız Türkçesi'ndeki Batalar (Dualar) ve Bataların Semantik Grupları", I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri Kitabı, Niğde, 2014, Cilt 2, s. 1655-1656; Bkz. "Aksakaldan bata aldırgan ak sarı bas koydu soydurgan" Cemal Şener, Şamanizm, BDS Yayınları, İstanbul, 1996.

195 Ed. D. Spivak,*World Religions In The Context Of The Contemporary Culture: New Perspectives of Dialogue and Mutual Understanding*, UNESCO Press, St. Petersburg, 2011, s. 226.

olmak zorundadır. Örfi hukuk açısından değerlendirilmesi gereken meseleleri "gadat hokugı"; şer'i hukuk açısından değerlendirilmesi gereken meseleleri "adat hokugı" dedikleri kurallara göre değerlendirip hüküm verirler.[196]

Türk devlet otoritesinin varlığı tarihsel silsile üzerinden incelendiğinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bu geleneğin bakiyesi olduğu açıkça söylenebilir. Aksakallar Meclisi diğer Türklerde çok önemli bir rol oynamakta ve günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Ancak Türkiye'de müesses olarak bulunmamasının nedenini güçlü devlet otoritesinin varlığı ile ifade etsek de, bu kadim kurum örtülü şekilde varlığını sürdürmektedir. Çeşitli problemlerin çözümünde ve iç barışın tesisinde halk arasında hali hazırda devam ettiği görülebilir. Kurumsal manada ise Orta Asya'daki veya kültür köklerindeki işlevlerini kısmen yerine getirebilecek olan Muhtarlık Teşkilatı içindeki İhtiyarlar Heyeti bulunmaktadır. Mahalle ve köy gibi küçük yerlerde meydana gelen anlaşmazlıkların çözümünde önemli rol oynamaktadır. Hali hazırda var olan bu heyetin işlevselliğinin artırılması ve pozisyonunun hukuksal anlamda desteklenmesi, bürokrasinin yorgunluğunu azaltmakla birlikte toplumsal kaynaşma zemini oluşturabilirliği açısından dikkat çekilmesi gereken bir husustur.

[196] Ildus G.Ilishev, "Başkurdistan Cumhuriyeti", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 1961, Cilt 20, s.112.

II.BÖLÜM

TÜRK TÖRESİ

1.Genel Hatları ile Türk Töresi

Toplumlar belirli kaideler üzerine medeniyetlerini ve kültürlerini inşa ederler. Her toplum kendi temel dinamiklerini yaratır ve yaşatır. Bu dinamikler toplumun her seviyesinde ilgi ve işlem görür. Burada Türk toplumunun geçmişten günümüze kültüründe önemli etkileri olan, toplumun varlığını sürdürmesinde önemli katkısı bulunduğu düşünülen *Töre* kavramı üzerinde durmaya çalışacağız.

1.1. Kelime Olarak Töre

Töre kelimesinin sözlük anlamlarına bakıldığında zamansal ve mekansal farklılıkların, söz konusu kelimenin içeriğini oluşturduğu görülür. Genel olarak incelendiğinde *töre* kelimesinin içeriklerinin sözlüklerde şu şekilde karşılıklarına rastlanır:

Kaşgarlı Mahmut'a göre, eski Türklerde evin en önemli yerine (baş köşesine) *tör* denir. "*Töre* yoqladı" tabiri sedire oturdu şeklinde kullanılır. Aynı sözlükte *töre* kelimesine gelenek anlamı da verilmiştir. Bu anlam *el qalır törü qalmas* (ülke terk edilse bile *töre* terk edilmez) atasözü ile ataların *töre*lerine bağlı kalmayı öğütler.[197]

Töre kelimesi, Van Erciş Karaçay Aşireti ile Konya Kadınhanı'nda, eğitim, görgü; İstanbul Kartal, Amasya Taşova, Tokat Zile, Erzurum, Sivas, Yozgat, Ankara ve Niğde'de, geline verilen armağan; Yalova Kadıçiftliği'nde, mahkeme; Bolu Mengen Türkbeyli'de ise şaşırma bildiren bir ünlem olarak kullanılmaktadır.[198]

[197] Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügati't-Türk*, s.586-587.

[198] Aysel Dikmen Ayla Bayaz, *Derleme Sözlüğü*, C.X, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1978, s.3983

Tarama sözlüğünde adet, usûl, kaide, örf, görenek, kanun, âyin anlamları verilmiş olup; *adet ki türe derler* sözü ile örneklendirilmektedir.[199]

Ansiklopedik isim sözlüğünde *töre* kelimesinin erkek ve kadın adı olarak kullanıldığı belirtilerek, eğitim, görgü, gelenek, soyluluk, asalet, eksiksiz, mükemmel şeklinde açıklandığı görülür.[200]

Türkçe-Kırgızca sözlükte *töre* için, salt, adet, kaide ve davranış kuralları anlamları verilir.[201]

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde *töre* için, örf, kanun, nizam, Moğol kanunu, hükümet anlamları verilir.[202]

Altaylarda *töre* terimine karşılık olarak, adet, tarz, usul, alışkanlık, huy, maharet ve el yatkınlığı kelimelerini de karşılayan *tem* ifadesi kullanılmaktadır.[203]

Töre kelimesinin karşılığı olarak Hint dinlerinde evrenin kozmik düzeni anlamına gelen *dharma* kullanılır.[204]

1.2. Kavram Olarak Töre

Törü, il ve kağan terimleri ile yakın ilişkili olup devletten ayrılmaz ve tek başına bir anlam taşımaz. Çünkü o yerkürenin düzeni için kural koyucudur. Bu terim, Budist ve Maniheist misyonerleri tarafından doğru doktrin veya dinin buyruklarına bağlı, din

---

[199] Tarama sözlüğü Cilt 5, s. 486.; Bkz. Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü,* Türk Dilk Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s.215.

[200] Abdurrahman Dilipak, *Ansiklopedik İsim Sözlüğü*, Risale Yayınları, İstanbul, 1996, s.209.

[201] Gülzura Cumakunova, *Türkçe-Kırgızca Sözlük*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2005, s. 880.

[202] Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993, s.163 (Aynı eserde **toğu** kelimesine, tıpkı *töre* gibi örf, adet, gelenek, düzen, nizam, kanun anlamları verilmiştir. s. 159).

[203] Emine Gürsoy, Naskali Muvaffak Duranlı, *Altayca- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.173.

[204] F. Sema Barutçu Özönder, *Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakosasastra'sına Yazdığı Tefsirin Etü. Tercümesi Üç İtigsizler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s.482.

kuralı olarak da benimsenmiştir. *Töre* kavramı hakanlık dönemi literatüründe yaygın olarak kullanılmakta ve İslam'ın şeriat kurallarının karşıtı olarak gelenekler ve geleneksel kurallar olarak karşılık görmektedir. Aynı zamanda hakanın gelişigüzel ve keyfi kuralları olarak da kullanılmıştır. Türe Moğollarda ilk kanunlar olarak döre/*töre* adını almıştır. *Töre*nin şu anki hali ile ortaçağ ve sonrasındaki halinin aynı olup olmadığı ve bazı kuzey batı dil gruplarında dâhil yaşayıp yaşamadığı net değildir. Güney batı dil gruplarından olan Osmanlı Türkçesinde kullanılan kelimenin eski hali ile hayatta kalmış şekli mi yoksa Moğollardan mı geçtiği de net değildir.[205]

Töre tabiri Sadri Maksudi Arsal'a göre toplum hayatını düzenleyen zorunlu kurallar bütünü olarak tanımlanır.[206] Bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların bütünü, âdet: *Töre* anlayışları bu bilinçlilikleriyle pekişmiştir. Necati Cumalı'ya göre ise *töre,* bir toplumdaki ahlaki davranış biçimleri, adap şeklinde açıklanır.[207] Ayrıca bir grubun alışkanlıkları, gelenekleri ve *töre*lerinin toplamı halk yordamı şeklinde izah edilir.[208]

Budunbilim Terimleri Sözlüğü'nde kelimenin Almanca karşılığı olarak *sitte,* Fransızca karşılığı olarak *moeur* kelimeleri verildikten sonra, toplumuna göre, yasa ve ak*töre* yerine geçebilen, ama gerçekte yasa olmayan davranış kalıbı tanımı yapılır.[209]

---

[205] Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford University Press, London, 1972, s.531.

[206] Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1947, s. 287.

[207] http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c2385adb86ca9.90852045 (07.09.2018).

[208] Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 292.

[209] Sedat Veyis Örnek, *Budunbilim Terimleri Sözlüğü,* S.63.

Felsefe Terimleri Sözlüğü'nde kelimenin İngilizce karşılığı olarak *custom* ve *mores* kelimeleri verildikten sonra, bir toplulukça benimsenmiş, yerleşmiş eylem ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların tümü şeklinde genel bir anlam verilir. Dar anlamda ise belirli bir toplumdaki ahlaksal davranış şekilleri olarak gösterilir.[210]

İngiliz şarkiyatçı Clauson tarafından *töre* kelimesine, geleneksel, alışılagelmiş ve yazılı olmayan kurallar bütünü; Türklerin putperestlik [Geleneksel Din] dönemine ait temel siyasi (devletin idari kuralı) kurallar anlamı verilmektedir.[211]

Töre, bir toplumun üyelerinin çoğunun inandığı, terbiye standartlarını sağlamada esas olan ahlâki kurallar ve davranış biçimlerini anlatır. *Töre*ler etkin biçimde uygulanır ve ihlalleri, ya grup kınaması ve yaptırımıyla ya da -ahlâki tutumların yasa haline geldiği durumlarda- hukuki yollarla cezalandırılır.[212]

Töre aynı zamanda, küçük ya da büyük toplumsal bir grubun üyelerinin davranışlarını olduğu kadar, bu kişilerin kendileri için neye izin verip, neyi yasakladıklarını da yansıtan kavramdır. *Töre* insanların bağlandıkları hal ve gidiş standartları ve modelleridir, insan davranışında iyi ve kötünün somut yer alışı olarak *töre*ler, olması gereken ideallerden farklıdır. Bütünde, *töre* toplum üzerine kendi damgasını basar. *Töre*, farklı sınıflara ve toplumsal kesimlere, toplumsal üretim sistemindeki yerlerine ve kültür düzeylerine göre farklılık gösterir.[213]

İl ve Kağan terimleri ile ilgili olan *töre* kavramı içeriğinde din ve ahlak kuralları, gelenekler, toplum hayatını düzenleyen normlar, toplumun benimsediği yaşam biçimi,

---

[210] Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Savaş Yayınları, Ankara, 1984, s.176.

[211] Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s.531.

[212] Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 764.

[213] İvan Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, Çev. Aziz Çalışlar, Cem Yayınevi, İstanbul, 1991, s.483.

yazılı ve yazılı olmayan benimsenmiş ahlaki ve hukuki tutumlar, iyi ve kötü olarak adlandırılan değerler bütününü içermektedir.

1.3.Töre ile İlgili Deyimler ve Atasözleri

Töre kelimesinin sözlük ve kavramsal karşılıklarını yukarıda zikrettikten sonra, içeriğine dair daha ayrıntılı bilgi edinmenin söz konusu kavramın/kelimenin tarihsel süreç içerisinde kullanılagelen deyimler ile atasözleri içerisindeki anlamını ortaya koymakla mümkün olacağı ifade edilebilir.

İdik nomuğ törüğ: yalan yanlış doktrin ve yasalar. Bu deyim, hakanın olmadığı yerde veya hakan devrildikten sonra konulan kurallar için kullanılmıştır.

Nom törü urtı: yasaların ve doktrinlerin takip edilmesi şeklinde Turfan Türkçe metinlerinde açıklanmaktadır.

Törü bar erti: bir kural koydu.

Kertü törülerle katığlanu: doğru kuralların birbirleri ile uyum içerisinde olması için mücadele eder.

Eliğ törüğ ağı barım tutar: o bir hazinedir ki hakanlığı ve geleneksel kuralları ayakta tutar.

Bul yertinçü törüsi antağ ol: bu dünyanın doğal yasasıdır ki sevenler ayrılır.

Törü toku törülüg törü: *töre* payına düşen *töre*siz *töre*. Bu atasözü Uygurlarda kullanılmıştır. Toku kelimesi payına düşen eğlence şeklinde tarif edildikten sonra, başıbozuklar tarafından *töre* olarak tabir edilen bir kuralın aslında *töre* ile hiçbir alakası olmadığı durumlar için söylenmiş alaycı bir atasözüdür.[214]

Barç(a) törede: Genelde, alışıldığı gibi.

Töre okşa – (oşka-): Bir şeyi adet haline getirmek, bir şeye alışmak.

[214] Bkz. Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, ss. 531-532.

(Christus bizni) töresine bütün etsin: İsa bizi kurallarına (yani Hıristiyan öğretisine) hazır etsin.[215]

Biy töre: prens soyundan gelenlerin mahkemesi; *el töre*: halk mahkemesi. *ullu töre*: büyük halk mahkemesi. Burada geçen üç deyim de eski Karaçay-Malkar dönemine aittir..[216]

Tonulgen töre atasından cat kalır: Umudunu kaybetmiş asilzade atasına yabancı kalır. (Burada *töre* umut anlamında kullanılmıştır.)

Töre törge caraşır: Asilzade evin en güzel yerine (sadır köşesine) yaraşır.[217] (Burada törg/törk/Türk kelimesi asilzade, *töre* kelimesi ise sedir/oturulacak güzel yer manasında kullanılmıştır.)

Tokrak ok tora yok: Zemini daire şeklinde olan okun sadrı/baş tarafı olmaz.

Tor yenden göre çok: Yüksek mevkie ulaşamadan ölüm ulaşan kişi için kullanılır.

Töre geldi töre dur: Hakim/yüksek mevkideki bir kişi geldiği zaman tazim etmek üzere ayağa kalk.

Tatar töre bulsa şapatası da töre bulur: Tatar yüksek bir mevkie gelirse çarığını/ayakkabısını da alır yüksek mevkie koyar.[218]

Bu dört atasözü yaklaşık 2000 senelik bir zaman öncesine ait olup, kullanılan kelimelerin öz Türkçe olması kuvvetli ihtimaldir. Ancak dördüncü atasözünde geçmekte olan "şapata" kelimesi sonradan Türkçeleşmiş Aryanca bir kelime olarak kayıt altına

---

[215] K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü (Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini)* Çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s.195.

[216] Ufuk Tavkul, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.407.

[217] Müstecip Ülküsal, *Dobruca'da ki Kırım Türklerinin Atasözleri ve Deyimleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1970, s.90.

[218] Avram Galanti, *Küçük Türk Tetebbuları*, Kağıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul, h.1341 (1925), s.14.

alınmıştır. Bunun nedeni olarak ise geçmişte ortak coğrafi bölgede yaşamış olmanın etkileşimi olarak görülebilir.

Günümüzde Anadolu'da töre sözü ile ilgili kullanılan isim, deyim ve atasözlerine rastlanmaktadır. Bazılarından tespit edilenler şunlardır:

Yatsılık bir töre, o da adamına göre.[219]

Bektöre: güçlü, değişmez *töre*leri olan, *töre*lerine bağlı.

Beytöre: baş adet, adetleri yerine getiren.

Ertöre: *töre*leri olan yiğit.

Töregün: geleneksel, geleneğe uygun, gündemde.

Törehan: görgülü er.

Törel: *töre*ye uygun olan, *töre* ile ilgili.[220]

1.4. Töre'nin Temel İlkeleri

Töre hakkında doğrudan doğruya yazılmış tarihi bir kaynak bulunmamakla beraber, Türk kültürü hakkında bilgi alınabilecek eserlerde bu husus ile ilgili dolaylı bilgiler mevcuttur. Birinci bölümde belirtildiği gibi Kutadgu Bilig'de *töre* güneş ile sembolize edilmiş olup Kün-toğdı ismi ile anılmaktadır. *Töre*'nin vasıflarıyla ilgili bilgi edinebilmek için Kün-toğdı hakkında Kutadgu Bilig'i incelemek fayda sağlayabilir.

Kün-toğdı, K.B. de hükümdar olarak zikredilmekte ve ondan bahsedilen pasaj, "söz başı hükümdar" şeklinde başlamaktadır.[221] Hükümdar, bir devletin yöneticisidir.

---

[219]Ömer Asım Aksoy, *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler I-II*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s.68. Bu atasözü, kaynakta Sinop'un Ayancık ilçesine ait olarak gösterilmiştir. Benzer şekliyle Elazığ yöresinde de rastlanmaktadır. Emekli Albay Tuncer Akyol'dan bir Harput tekerlemesi olarak şu şekilde aktarılmaktadır: "*Yatsılık iyi töre, o da olmağa göre*." Yatsılık ise yatmadan önce yenen pestil, ceviz, orcik, meyve gibi yiyecekler.

[220] Abdurrahman Dilipak, *Ansiklopedik İsim Sözlüğü,* Bek*töre* s.32, Bey*töre* s.42, Er*töre* s.71, *Töre*gün,*Töre*han, *Töre*l s.210.

[221] Kutadgu Bilig, s. 39.

Herkese güneş gibi eşit mesafede bulunmak zorundadır. Sabittir. Hükümdar gücünü kendisi sağlar ve aydınlığını herkese dağıtır. O tüm mahiyetine hayatiyet sağladığı gibi tüm dünyaya da hayatiyet sağlamayı amaçlar. K.B. de kanun, Bey'de dahil olmak üzere herkesin ve her şeyin üstündedir. "*Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır."*[222] K.B. de aktarılan hususlar dikkate alındığı takdirde *töre*nin temel ilkeleri adalet (könilik), iyilik, faydalılık(uzluk), eşitlik (tüzlük), insanlık (evrensellik) şeklinde sıralanmaktadır. Törenin sayılan bu temel ilkeleri hakkında kaynaklarda yapılan açıklamalar şöyledir:

Adalet (Könilik): Kanunlar, üzerinde hâkim olduğu toplumu ilgilendirdiğinden dolayı adil olmalıdır. K.B. de adalet *könilik* şeklinde geçer. *Köni* kelimesi DLT'de düz, düzgün, güvenilir anlamları ile karşılık bulur.[223] Kün-toğdı hükümdar sıfatı ile kendisini anlatırken tabiatının adil (*köni*) olduğunu ve işlerini bu adalet (*könilik*) üzerine hallettiğinden bahseder. Bununla beraber tabiatının asla eğilip bükülmediğini belirtir. Şayet onun tabiatında herhangi bir şekilde bozulma olursa kıyametin kopacağını söyler.[224] Halkın adil kanunlarla yönetilmesinin gerekliliği ve birinin başkasına karşı gücü vesilesi ile zorbalık yapmasına müsaade edilmemesi gerektiği vurgulanır.[225]

K.B. de bir beyliğin veya devletin temelinin adalet olduğu, bey doğru olduğu sürece hem halkının hem de dünyanın huzura kavuşacağından bahsedilmektedir.[226] Buna bağlı olarak "El-adlû esasü'l mülk" sözü Hz. Ömer'e nispet edilmekte ve günümüzde özellikle Türkiye'de mahkemelerin duvarlarında "Adalet Mülkün Temelidir." şeklinde yer alan yazı ile adalet vurgusu yapılmaktadır.

[222] Beyit 454.

[223] Kaşgarlı Mahmut, *DLT*, s. 323

[224] Beyit 808-809.

[225] Beyit 5576 *"Taki bodunka törü bir köni…"*

[226] Beyit 819-822.

İyilik, Faydalılık (Uz'luk): Kanunların temel özelliklerinden bir tanesi de kişinin haklarının korunması ve kamu vicdanının tatminidir. Kanun iyi olmalıdır. K.B.'e göre iyinin vasfı faydalı olması nispetinde ölçülür.[227] Burada kast edilen şeyin mevcut otorite ile nizamı korumak adına yapılan kanun olmadığı düşünülmektedir.[228] Tek bir ferdin hukukunu korumak veya tek bir ferde fayda sağlamak amacıyla kamu vicdanını yaralayacak şekilde yapılan ve adına "kanun" denilen paçavraları kullanmak sureti ile halkı hareketsiz hale getiren ve tüm bu işlemler yapılırken devletin bekası için gerekli olduğu zikredilen mevzuat sayıklamalarının burada kastedilen kanunla herhangi bir şekilde bağlantısının olmadığı söylenebilir.

Eşitlik (Tüz'lük): K.B. de "*Hür insanı kul ile bir tutmak olmaz; hür insana hür muamelesi yap, kulu da kul gibi kullan*."[229] şeklinde bir bölüm karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu durum bize hürler ve köleler şeklinde iki sınıfın varlığını göstermez. Çünkü kul kelimesi K.B.'in tamamı göz önüne alındığı takdirde çok geniş bir anlam içermekle beraber; her hizmet ehline verilen genel bir anlam olarak karşımıza çıkar. Memurlar amirlerine, amirler beylerine, beyler de Tanrı'ya nazaran hizmet ehli olduklarından dolayı kul sayılır. Ayrıca burada bahsedilen kul kelimesi ile skolastik zihniyetin karanlığındaki köle kelimesini birbirinden ayırt etmek gerekir. Çünkü burada bahsedilen kulların hakları *Töre* nizamları çerçevesinde koruma altındadır.

K.B. de eşitlik vurgusuna bir diğer örnek ise *töre* hükümlerinin herkese eşit olarak dağıtılmış olması gösterilebilir. *Töre* hükümlerinin uygulanmasında beyin, bey oğlunun, beyin yakını veya hısımının, yolcunun, misafirin herhangi bir farkının bulunmadığı beyan edilmektedir. Kanun karşısında hepsi eşit mesafede olmakla birlikte

[227] Beyit 856.

[228] İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında*, s. 48.

[229] Beyit 2991.

hüküm verirken bahsedilen kişilerden herhangi birinin diğerine karşı korunup gözetilmesi söz konusu olmamaktadır.[230]

Günümüz koşullarından sıyrılıp ortaçağ telakkisi ile düşünüldüğü takdirde bu yaklaşım ve anlayışın, toplum nispetinde madun (alt, ast) olarak görülen kesimin haklarının korunması adına çok önemli bir hukuksal koruma sağladığı söylenebilir.

İnsanlık (Evrensellik): Türk düşünce sistemine göre insan bütüncül şekilde ele alınmaktadır. Türkler göçebe hayat tarzını benimsemiş olduklarından dolayı sürekli göç etmişledir. Her gittikleri yere kendi kurallarını götürmüş ve o kuralları gittikleri yerin halklarına da uygulamışlardır. Dolayısıyla üniversal bir insanlık anlayışı gelişmiştir.[231] Hukuksal manada üniversallık olarak tabir edilen bu terim, *töre*nin temel ilkelerinden birisi olarak söylenebilir. Yukarıda da bahsedilen *töre*nin güneş gibi olması ve tüm insanlığı aydınlatması, *töre*nin evrenselliğine vurgu yapar. İnsan adının yükselmesinin şartı insanlığa bağlanmıştır.[232] İnsanlığın kemale erişmesinin yolunun ise seçkin ve içten bağlı kişilerden geçtiği belirtilmektedir.[233] Oğuz Kağan Destanı'nda tüm dünyanın tek bir devlet idaresi altına alınması ve güneşin tuğ, gökyüzünün çadır kılınması isteği de bu insanlık anlayışının bir tezahürü olarak görülebilir.

K.B. de *töre*nin vasıfları anlatılırken bir misal verilmektedir. Bu misale göre *töre* üç ayağı bulunan bir tahttır. Üç ayak üzerinde bulunan bir şeyin herhangi bir yöne devrilmesi söz konusu olmadığı gibi, taht bu üç ayak üzerinde durmaya devam ettiği sürece sallanmaz ve düz durur. Şayet ayaklardan bir tanesinin yana devrilmesi durumunda diğerlerinin de devrilmesi kaçınılmaz hale gelir. Üç ayaklı duran şey doğru (*köni*) ve düz (*tüz/eşit*) durur. Düz olan şeyin her yanı ise *uz* (iyi ve faydalı) olur. Ancak

[230] Beyit 817-818.

[231] Nusrettin Yılmaz, *Türklere Özgü İlk Kaynaklarda "İnsan" Görüşünün Temelleri*, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 25, Erzurum, 2004, s. 127.

[232] Beyit 1600.

[233] Beyit 3130(Bkz. Beyit 1357 İnsanlığın başı içten bağlı samimiyettir.).

bu temel ayaklardan bir tanesi yan yatar ise eğrilik ortaya çıkar. Eğriliğin çevresinde ise kötülük (*uğru*) vardır. [234] Burada bahsedilen misale göre *töre*, taht ile birlikte devreye girer. Yani *töre*nin varlığı devlete bağlıdır. Devlet ile beraber yürürlüğe giren *töre*nin, fertlerin hak ve hürriyetlerini korumak sureti ile toplumda meydana gelecek her türlü kötülüğe ve tecavüze karşı insanları güvence altına alan kurallar bütünü olduğu ifade edilebilir.

2.Töre ile İlişkili Bazı Kavramlar

Kadim İran'ın farklı bölgelerinde varlığını sürdürmüş olan yerli halkın çoğu, yöneticilerinin isimleri İran menşe'li olduğundan, söz konusu halkın da İranlı olduğu varsayılır. Amu Derya ve Seyhun nehirlerinin suladıkları bölge ile bu bölgenin kuzeyinde yaşamış bir kabile bulunur. Sakes veya Saces ismiyle anılan bu kabilenin Türk olması muhtemeldir. Aynı bölgede yaşamış olan Sauromates ve Skolotes isimli kabilelerin ise İrani oldukları iddia edilmektedir. Yunanlılara göre ise İran'ın kuzey bölgelerinden Hazar Denizi'ne kadar ulaşan yerlerde yaşayan kabilelere genel olarak İskitler (Scythes) adını, İranlılar ise Saka adını vermişlerdir. Burada zikredilen iki farklı kabile isminin bir millete işaret ettiğinden ziyade, bunların adet ve örflerine işaret ettiği düşünülebilir. Ancak daha geniş bir perspektif ile bakıldığında, bütün bozkır ahalisinde yaşayan kabilelerin geneline işaret edilen bir kelime vardır: Turan. Turan kelimesine Antik İran'da rastlanmaktadır. Panjikant'ta bulunan II. Tapınak'a ait bir fresk Siyavuş hikâyesini anlatmaktadır. Bu hikayeye göre Şah Name, genç ve masum bir prens olarak tanımlanır. O babasının öfkesinden kaçmak için Turan'a iltica eder ve Afrasiyab'a sığınır. Afrasiyab'ın emri haricinde kimse ona dokunamayacaktır.[235]

[234] Beyit 800-806.

[235] Jenny Rose, *Zoroastrianism An Introduction*, CPI Group (UK) Ltd. Croyden CR0 4YY, Newyork, 2011, s.143.

Tora tabirine Avesta'da da rastlanmaktadır ve bu ifade bozkırda yaşayan bir kabilenin ismi veya sıfatı olarak görülmektedir. Avesta'da " Aryan, Turan Sairima, Saini, Dahae eyaletlerinin zahid ve takva erbabının ervahına" cümlesi ile karşılaşılmaktadır. Burada bahsedilen eyaletlerin coğrafi dağılımının nereler olduğunu kestirmek pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca Avesta kitabında Friana ismi ile zikrolunan bir Turan kabile reisinin tüm bağlıları ile beraber Zerdüştî olduğundan ve iki zahid kabile mensubunun ruhu için dua edildiğinden bahsedilmektedir. Bununla beraber Turan eyaletinin yöneticisi olan Turan Franrasian'ın ölünceye dek punim olarak adlandırılan ve farklı dinsel geçmiş ya da örgütsel bağlılık olarak nitelendirilen İran kralları ve kahramanları ile çarpıştığından söz edilmektedir. Bazı tarihçilere göre burada bahsedilen isimler her ne kadar İranlı olarak nitelendirilse de kadim tarihte Babilli ve Yunanlı olmayan Yahudiler, oralı imiş gibi isimlendirildikleri bilinmektedir. Günümüzde dahi Türkiye'de yaşayan Ermeni, Yahudi ve Rum etnisiteye sahip vatandaşların Türk ismi taşıdıklarına rastlamak mümkündür.

Yukarıda verilen bilgiler neticesinde anlaşılacağı üzere Turan ya da İskit bozkırlarında yaşamış kabileler etnografik sınırlar çerçevesinde ayrıştırılması mümkün olmayacak şekilde karışmışlar ve dönemin tesiri altında kalmışlardır. Örneğin İranlılar sevmedikleri düşmanlarını "Tora ve Turan" olarak adlandırmışlardır. Ziya Gökalp ise "Tatsız Türk, başsız börk olmaz" ve "Tatın gözüne vur, dikeni kökle, kökünden çıkar" sözlerini aktarmaktadır. Araplara göre kâfirin konumu ne ise Türklere göre de Tat aynı yerdedir. Tat olarak ise Farsça konuşan kişiler açıklaması yapılmaktadır.[236] Erken dönem Avesta mitolojisinde İran ile Turan arasında yaşanan çatışma bir savaş örneği ile verilmiştir.[237] Dinç tutulan inanç politikalarından dolayı İran ile Turan arasında bir

[236] Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s.23.

[237] Jenny Rose, *Zoroastrianism An Introduction*, s.24.

inanç savaşının olduğu ve Zerdüşt'ün bu savaşta ölmüş olabileceğine dair iddialar bulunmaktadır.[238]

Zerdüştlük ile beraber Maniheizm'de İran menşeli bir dindir. Mani dini Uygurlar tarafından 8.yy'da kabul edilir. Ancak bu dinin kabulü, Uygurları zayıflatan önemli unsurlardan birisi olarak görülür. Nitekim bu dinin emirleri arasında bulunan et yeme yasağı, insan öldürmeme hususundaki teşvik gibi nedenler, onları zayıflatmış, cesaretlerini köreltmiş ve gevşemelerine sebep olmuştur.[239]

Örneklerden de anlaşılacağı üzere İran ile Turan halkları arasında bir çekişme ve düşmanlık bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda her iki düşman kavim karşısındakini aşağılamış, kendisini yüksek, düşmanını ise alçak ve aşağılık anlamlarına gelen *dun* mertebesinde görmüştür.[240]

Turan kelimesi ile Türk kelimesi arasında bir ilişkinin varlığı mümkün görünmektedir. Şöyle ki, turan kelimesinin kökeni *tur/tör* Türkçe'de yüksek mevki manasına gelmektedir. Yüksek bir mevkiden gelen kişi "turdan/tordan geldim" diyerek geldiği yerin konumunu belirler. Bir eve misafir ya da saygın bir kişi geldiğinde ona tazim etmek üzere "efendim, lütfen tora buyurun" denilmektedir.

Rivayet yolu ile gelen haberler, örf, adet, gelenek ve göreneklerin ihtiyatlı şekilde bakıldığı zaman tarih için önemli kayıtlar olduğu görülmüştür. Yüksek mevki

---

[238] A.V. Williams Jackson, *Zoroastrian Studies The İranian Religion and Various Monographs*, Columbia University Press, New York, 1928, s. 24 (Aynı kitapta, "Doğrudan doğruya Avesta'da geçmeyen ancak MP (7-10, yüzyıllar arasını kapsayan ve linguistler tarafından Middle Persian olarak adlandırılan tarihsel belgelendirme sistemi olarak açıklanabilir) belgelerinde kayıt altına alınmış olaya göre Zerdüşt Turanlılar tarafından öldürülmüştür" s.284).

[239] Bkz. Durmuş Arık, "Türklerin Dinlerle İlişkileri", ed. Ali İsra Güngör, *Dinler Arası İlişkiler El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2017, ss.263-264.

[240] Bkz. Avram Galanti, *Küçük Türk Tetebbuları*, Kağıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, İstanbul, h.1341 (1925), ss. 9-12.

anlamına gelen "tor" kelimesinin Türkçe olup olmadığını anlamak için "turan" kelimesinin Avesta'da ve eski İran kayıtlarında nasıl geçtiğine bakmak gerekir. Yaygın olarak Zerdüşt'ün milattan evvel 660 senesinde doğduğu ve 583 senesinde öldüğü rivayet edilmektedir.[241] Bu tarihlerin sıhhati Avesta'yı yazan şairlerin Gatha lisanının[242] eskiliği çerçevesinde şüpheli görülmektedir. Çünkü lisanın kullanım tarihlerine bakıldığında Zerdüşt'ün daha eski bir tarihte yaşaması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.[243] Avesta'da bir kabile ismi olarak "Turan" kelimesinin geçtiği ve bu kabilenin sıfatı olarak "tor" kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Arapça'daki "tur" kelimesinin asıl manası "dağ", mecazi manası ise "yüksek" demektir. Ancak bu iki kelime birbirlerinden farklıdır. Çünkü Sami dil ailesine mensup Arapça'da yine aynı dil ailesine mensup Aramice'den geçen "tur" kelimesinin anlamları ortaktır. Bunun yanında Türkçenin Ural-Altay dil grubuna mensubiyeti de göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla beraber coğrafî konum ve tarihsel geçmişleri itibari ile Arap-Arami kabileler ile bozkır kabilelerinin bir arada bulunmaları ve kültürel bir ilişki içerisinde olmaları mümkün görünmemektedir. Bu şartlar altında yukarıda verilen atasözlerinde geçen "tor" kelimesi ile Arapçadaki "tur" kelimelerinin birbirlerinden farklı olduğu değerlendirilmektedir. Üstelik atasözlerinin tarihlendirmesi yapıldığı takdirde bu tarihin hicri takvimin

[241] Haşım Rezi, Zerdüşt Hayat Zaman Mekan, Çev. Erkan Çardakçı, Avesta Yayınları, Diyarbakır, 2014, s. 15.

[242] Avesta'nın yazıldığı dil, eski İran (Pehlevice), bugünkü Farsça, Hint ve Alman dil grubuna girdiği iddia edilmekte ve iki ayrı diyalektin veya şivenin varlığı bilinmektedir. Avesta'da bulunan dörtlüklere Gata ismi verilmektedir. Gataların yazıldığı şive ise Lehçe-i Gata şeklinde anılmaktadır. Najiba Ziyayi, Azizi, *Zerdüştliliğin Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2009, s.39.

[243] D.J. İrani, *The Gathas The Hymns of Zarathushtra*, s.39 "akraba ve torunları arasında Turan, Fryana ve Right doğar" şeklinde tercüme edilmiştir. https://www.zarathushtra.com/z/gatha/dji/The%20Gathas%20-%20DJI.pdf (19.09.2018).

başlangıcı olan 600'lü yıllardan bin küsur yıl daha eski olduğu kabul edilebilir. Sonuç itibari ile "tor" kelimesi Türkçedir ve doğrudan doğruya turan kelimesi ile alakalıdır.[244]

Törenin ilişkili olduğu ve üzerinde durulması gereken bir diğer kelime ise "tuğra"dır. Tuğra ile tora aynı kökten gelmekle beraber aynı manayı ihtiva ettiği söylenebilir. Kanun manasında kullanılan ve "*töre*/türe" şekilleri ile telaffuz edilen kelime "tor" dan başka bir şey değildir. Osmanlı Devleti döneminde fermanları ve kamu binalarının üzerinde bulunan tuğra yükseklik ve yücelik anlamını bünyesinde barındırmaktadır. Bununla beraber *töre*'nin de aynı şekilde yükseklik manasını ihtiva ettiği düşünüldüğünde, her ikisinin de "mevki-i ali (yüksek yer)" manasına gelen tor'dan başka bir şey olmadıkları söylenebilir.

Tora tabirinin söylencedeki ilk halinin *Toura* olduğu iddia edilmektedir. Türklerin Arap alfabesini kullanmaya başladığı dönem itibari ile Arapça imla sistemini kullanmaları da doğal hale gelmiştir. Arapça imlada mevcut olan imla usulü dikkate alındığında *Toura* kelimesine küçültme vezni uygulanmış ve kelime *tuğra* şekline dönüşmüştür. Bununla beraber her gün neredeyse dünyanın pek çok yerinde madeni para ile oynanan yazı tura oyununa dikkat çekmek gerekmektedir. Şöyle ki, bahsi geçen madeni paraların günümüzde bir yüzünde maddi değerini belirten yazı bulunmaktadır. Diğer yüzünde ise bir devlet büyüğünün sureti bulunmaktadır. Oysa geçmiş dönemlere bakıldığı takdirde, maddi değerin yine madeni paranın bir yüzünde bulunduğu bilinmekle beraber; diğer yüzünde o madeni paranın hangi devlet tarafından ve kimin hâkimiyeti altında iken basıldığına dair bir tuğra bulunmaktadır. Sonuç itibari ile bahsedilen oyunun asıl adının *tuğra/yazı* olduğu söylenebilir.[245]

Yukarıda belirtilen hususlar ışığında tuğra, tora ve *töre*/türe tabirlerinin birbirleri ile aynı anlama geldiği ortaya çıkmaktadır. Tuğra ve *töre*'si olan Türk milletinin Turan

[244] Bkz. Avram Galanti, *Küçük Türk Tetebbuları*, ss. 12-16.

[245] Avram Galanti, *Küçük Türk Tetebbuları*, s. 17.

ile bir olabileceği yahut turan ile aralarında münasebet bulunmuş olması makuldür. Hicri altıncı asırda yazılmış bir eser bu fikri destekler niteliktedir. Şöyle ki: Hicret'in altıncı asrının nihayetine doğru yaşamış olan Muhammed bin Muhammed bin Abdulcelil el-Amr'ı "cevahir ul-Kalaid ve Zevaid ül-Feraid" isimli kitapta, Yüknek[246] şehri hükümdarı olan Dâd Sipehsâlâr[247] Bey'den ima yolu ile bahsederken kullandığı "şerif-i turan" tabiri göz önünde bulundurularak kendi döneminde "Türk"ün "Turan" ile münasebetinin oldukça belirgin olduğu düşünülebilir.[248]

Yahudi kutsal kitabı Tevrat, temel olarak üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar Tora, Neviim ve Ketuvim kitaplarıdır. Tora kitabı genel emirlerin ve kuralların belirtildiği kitaptır. Burada üzerinde durmak istenilen husus Tora'nın kelime anlamıdır. Tora kelimesi *ilâhî doktrin, telkin, kanun* anlamlarına gelmektedir.[249] *Töre* kelimesi ile Tora'nın, literal manada aynı anlama gelmesi Türkler ile Yahudiler arasında da bir ilişki kurulabileceğine işaret edebilir.

Ebulgazi Bahadır Han Türklerin soyağacı hakkındaki açıklamasını Nuh Peygamber'den başlatmaktadır. Nuh Peygamber, üç oğlunu farklı yerlere dağıtmış, bu

[246] Yüknek şehrini Edib Ahmed tarafından yazılan Atabetü'l Hakayık isimli meşhur eser vasıtası ile müellifin yaşadığı kent şeklinde biliyoruz. Ancak bu şehrin coğrafi konumu tam olarak belirlenememiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde Türkistan'ın Yese kentinin 15-17 km kuzey batısında bulunan bir köyün olabileceği tahmin edilmektedir. (Bkz. Selçuk Uysal, "Yüknek'in Neresi Olduğu ve Edib Ahmed'in Mezarı Hakkında", Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 2/4 Fall 2007, s.1197-1199).

[247] Sipehsalar terimi, Ortaçağ İslam devletlerinde başkumandanlar için kullanılan bir terimdir. (Bkz. DİA. C.37 s.259-260) Emir-i Dad ifadesi ise Selçuklularda devlet aleyhinde işlenen suçlar gibi şer'î konuların dışında kalan örfi davalara yönetici adına bakan kişiler için kullanılmaktadır. (Bkz.DİA C11. s.130.) Burada bahsedilen Emir'in ise Atabetü'l-Hakayık'ın sunulduğu Karahanlı beylerinden Emir Muhammed Dâd Sipehsalar olması kuvvetli ihtimaldir.

[248] Avram Galanti, *Küçük Türk Tetebbuları*, ss. 17-20.

[249] Günay Tümer, "Din", *DİA*, C.9, s.314.

dağıtım da Ham'ı Hindistan, Sam'ı İran, Yafes'i ise Kuzey tarafa göndermiştir. Yafes, babasının emri ile İtil ve Yayuk suyunun civarlarına yerleşmiş ve 8 oğlu olmuştur. Bu sekiz çocuğun en büyüğü Türk olup, kendisine "Yafes oğlu" şeklinde isim takılmıştır.[250] Burada bahsedilen soy kütüğü esas alındığı takdirde Türklerin atası olan Yafes ile Yahudilerin atası olan Sam kardeş olduğundan dolayı, Türkler ile Yahudiler arasında amcaoğlu şeklinde bir akraba ilişkisi bulunduğuna dikkat çekilebilir.

Tora kitabının yaratılış bölümüne göre Nuh'un üç oğlu vardır. Bu üç oğuldan Ham, babasının kusurlu bir durumunu görüp kardeşlerine anlatır. Ancak Sam ile Yafes babalarının bu durumunu görmemek için başlarını başka bir tarafa çevirir ve kusurlu durumunu giderirler. Bunun üzerine Nuh, Sam ve Yafes'e dualar eder; Ham'ı ise Kenan'ın babası şeklinde tanımlayıp Kenan'ı lanetler. [251]

Eski Ahit'e göre Yafes'in yedi oğlu vardır. Burada dikkat çekilen husus Yafes oğlu, Gomer oğlu Togarma'dır. Şöyle ki bu isme Eski Ahit'te dört defa rastlanır.[252] İlk iki bahiste Togarma'nın soy ilişkisi açıklanmaktadır. Hezekiel 27'de Togarma Hanedanı tarafından Yahudilere savaş atı ve katır verileceği belirtilir. Burada bahsedilen Beyttogarma'nın Kuzeydoğu Anadolu'da bulunan iyi cins atları ile ünlü, başkenti Gürün olan bölge olabileceği düşünülmektedir.[253] Yine Hezekiel Kitabı'nın 38'inci bölümünde Gomer'in bütün ordusu ile uzak kuzeydeki Beyttogarma'nın bütün ordusunu ve civardaki ordularında sürükleneceğinden bahsedilmektedir.[254] Tevrat'a göre

[250] Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime* (Türkmenlerin Soykütüğü), Haz. Zuhal Kargı Ölmez, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Limited Şirketi, Ankara, 1996, s.234.

[251] Yaratılış 9:20-27 (Kutsal Kitap, Kitabı Mukaddes Şirketi, Korean Bible Society 1365-16 Seocho 2-Dong, Seocho-Ku, Seoul, 2013, s.9).

[252] Yaratılış 10:3, I. Tarihler 1:6, Hezekiel 27:14, Hezekiel 38:6.

[253] Açıklamalı Kutsal Kitap, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2010, s. 1193.

[254] Açıklamalı Kutsal Kitap, s.1209.

Togarma, Gomer'in oğlu olduğundan ve beraber sürgün kaderini paylaşmalarından dolayı, bu iki hanedan arasında ittifak olması kuvvetli ihtimaldir.

Avram Galanti'ye göre Tevrat'ın Yaratılış bölümünde zikredilen Yafes, doğrudan doğruya Hint-Avrupa bölgesinin atası olmamak ile beraber onun oğlu Gomer, bu bölgelerin atasıdır. Bununla beraber Togarma ile Şecere-i Terakime'de geçen Türk'ün aynı kişi olacağını farz etmektedir. Dayanak olarak ise lisanî yakınlığı göstermektedir.[255]

3.Devlet –Hukuk İlişkisi Bağlamında Töre

Toplum olarak bir arada yaşamanın kuralı düzen ve disiplin sayesinde mümkündür. Bu düzen ve disiplinin zorunlu bir sonucu olarak da hukuk doğar. Hukukun tüm topluma eşit şekilde dağıtılması ise devlet sayesinde olur. Devlete karşı toplumsal güvenin sağlanmasının ölçütü, hukukun ve adaletin gerçekleşmesine bağlıdır. Bu bölümde devletin işleyiş düzeninde ve hukukun oluşturulmasında *töre* faktörü incelenecektir.

3.1. Devletle İlişkili Olarak *Töre*

Bozkır toplumunda ve kültüründe *töre*nin oldukça büyük önem taşıdığı ifade edilebilir. *Töre*'nin meydana gelmesi karmaşık ve çeşitli unsurların etkin olduğu bir sürecin neticesi olarak meydana gelmiştir. *Töre*, hakanların emriyle gerçekleşen, Kurultay kararı gereği ortaya çıkan ve toplumun yaşayış biçimi neticesinde karşılaşılan problemlere çözüm olması için veya mevcutta belirmiş bir ihtiyacın giderilmesine yönelik olarak zaman içerisinde tedricen ortaya çıkan kurallar bütünüdür. Bu kurallar bütünü adalete uygun olarak tesis edilmiş olup yönetici de dâhil olmak üzere toplumun tamamı üzerinde tek yetkin otorite olarak kabul edilmiştir.[256]

---

[255] Avram Galanti, *Küçük Türk Tetebbuları*, s.4

[256] Aybars Pamir, "Orta-Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara, 2009, Cilt 58/2 ,ss. .359-360.

Töre kavramına genel olarak "kanun, nizam, yasa" şeklinde anlamlar verilmekte olup, "örfe dayanan hukuki müesseseler" olarak da tanımlanmaktadır. Günümüzde kullanılmakta olan "*töre*n" kelimesi de geçmiş tecrübelerin aktarımı neticesinde ortaya çıkmış hükümler birliği olarak karşımıza çıkmaktadır.[257] Bahsedilen hususu örneklendirecek olursak, Türkiye'de zorunlu eğitimin olduğu okullarda her hafta bayrak *töre*ni icra edilmektedir. Bu *töre*nin icra ediliş biçimi öğrencilere anlatılmamakla beraber, *töre*n zamanı herkes kendisine ayrılan bölmede sıraya geçer. *Töre*n esnasında İstiklal Marşı okunur. Bu esnada hiç kimse hareket etmez. Nihayetinde ise *töre*n yöneticisi veya orada bulunan en üst otorite tarafından iyi niyet temennileri ile öğrenciler uğurlanır. Okul çağını bitiren duyarlı bir birey ise her nerede olursa olsun böyle bir *töre*n ile karşılaştığında marş bitene kadar hareketsiz bir şekilde tazime durur.

Göktürk kitabelerinde devlet düzeninin ne tür zorluklarla oluşturulduğu ve bu zorlukların üstesinden gelmek için gösterilen çabalardan söz edilmektedir. Kitabenin yazarı ise Türk tarihini ve *töre*yi çok iyi bilen ulu bir bilge şeklinde tanımlanabilmektedir. Anlatılarında hayal ve teorilerden uzak şekilde gerçek hayattan verdiği örnekler ile devlet geleneğinden geldiği söylenebilir.

Göktürk Kitabeleri, *töre*nin ne olduğunu anlamada önemli bir rol üstlenmektedir. Bu kitabelerde 11 yerde *töre* sözü geçmektedir. Bunlardan 6 tanesinde *töre* sözü, "il" ile birlikte kullanılmaktadır.[258] Kaşgarlı Mahmut bu sözcüğün ülke, devlet anlamlarına gelecek şekilde kullanıldığını aktarmaktadır.[259] Kitabelerde *töre*nin il ile birlikte kullanılması, her iki kavramın oldukça yakın ilişkili olduğu şeklinde anlaşılabilir. Dolayısıyla Türk ülkesi, kanunlara oldukça önem vermekte ve devletin varlığını *töre*nin varlığına bağlamaktadır.

[257] İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında*, s. 49.

[258] İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında*, s. 132.

[259] Kaşgarlı Mahmut, *DLT*, s. 253.

Bilge Kağan Kitabesinde anlatılanlar bizzat Bilge Kağan tarafından anlatılıyormuş gibi yazılmıştır. Bilge Kağan tahta çıktığında milletin çok kötü durumda olduğundan ve neredeyse beylerin ölecek gibi yere baktığından bahsetmektedir. Daha sonra ise milletin kalkınması ve ihyasından bahsederek, yapıp ettiklerini teker teker saymaktadır. Kitabelerde ve eski Türk yazıtlarında topluluğun devlet şeklini alması genel olarak "il tutmak" şeklinde anlatılmaktadır.[260] "İl tutmak" tabiri, yalnızca Göktürk Kitabelerinde kullanılan bir tabir değildir. Günümüzde Moğolistan sınırında bulunan ve Kül Çur isimli Türk Beyi'nin adına dikilen İhe Höşotu yazıtında ülkeyi kurmak manasında kullanılmıştır.[261]

Kaşgarlı Mahmut'a göre Oğuz Türkleri yaptıkları bir şeyi anlatmak için "etti" sözünü kullanırken diğer Türk boyları aynı şeyi "qıldı" sözcüğü ile anlatmaktadır.[262] Göktürk Kitabelerinde ise bir beyin devleti kurduktan sonra nizamı sağlaması "*töre*yi etti" şeklinde tanımlanmıştır.[263] Yine Moğolistan sınırında bulunan ve Uygur Kül Bilge Han adına dikildiği tahmin edilen Şine- Usu Yazıtında ülkenin tanzim edilmesinin anlatımında yine bu tabir kullanılmaktadır.[264]

Tahta oturan bir kağanın vazifesi ilk olarak devlete nizam vermek, sonrasında ise *töre*yi yapmak şeklinde ifade edilebilir. Bilge Kağan Kitabesi'nin ikinci satırı zaman içerisinde kaybolan kelimeler içerdiğinden dolayı tam olarak okunamamaktadır. Ancak kaynaklarda geçen şu ifade "*Bu zamanda kendim oturup bunca ağır töreyi dört taraftaki ……dim.*"[265] bize Bilge Kağan'ın doğrudan doğruya *töre* demeyip "ağır *töre*"

[260] Bilge Kağan, D, 3.

[261] İhe Hüşotu Yazıtı, Batı tarafı, 6.

[262] Kaşgarlı Mahmut, *DLT,* s. 272.

[263] Bilge Kağan, D, 3.

[264] Şine-Usu Yazıtı, Şimal, 1.

[265] Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2008, s.32-33 (*Bödke özüm olurup bunça agır törüg tört bulungdaki [.....] dim.*)

şeklinde bir ifadeye başvurması dikkat edilmesi gereken bir hususu göstermektedir. Şöyle ki, *töre* tabiri çok geniş bir anlamı ifade etmekle birlikte özellikle "ağır *töre*" şeklinde tanımlanan bir ifade, genel anlamın içerisinde ayrıcalıklı bir konumda tutulmaktadır. Tahta oturmasından sonra *ağır töre*nin tanzimi ise devleti düzene sokmak için gerekli olan temel hususların anlatıldığı bir çeşit anayasa şeklinde ya da devletin oturduğu düzenin temeli şeklinde *ağır töre*nin tanzimi ifade edilir. Ancak bu şekildeki bir tarif, bahsedilen anayasanın veya devlet düzeninin kaynağını ve mahiyetini nereden aldığı sorunu ile karşımıza çıkmaktadır. Kültigin Kitabesi'nde Bumin Kağan ve İstemi Kağan tarafından il tutulup *töre* düzenlendikten sonra bunlara uymayan ve *töre*sizleşen halkın devletini kaybetmesi, başsız kalması neticesinde kul köle olmasından bahsedilmektedir.[266] Yeni bir anayasaya veya devlet düzenine olan ihtiyaç, mevcutta var olanı koruyamamaktan dolayı gereklilik arz eder.

Kültigin Kitabesinde oldukça etkileyici bir cümle bulunmaktadır: *"Üstte gök basmasa, aşağıda yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilir?"* Bu cümleden *töre*nin asla bozulmayacağı vurgulanmıştır. Dolayısıyla *töre* yerli yerinde durmakla beraber aslolanın Türk milletinin yeniden düzene sokulması konusundan bahsedilmiş olabilir. Çünkü bu ihya hareketi Bilge Kağan'ın keyfiyetine göre değil, atalarından devraldıkları mirasın yeniden devreye sokularak canlandırılması şeklinde gerçekleşmiştir.[267] Buradan anlaşılacağı üzere, yasaların[268] veya düzenin yeniden ihyası tek başına yetmemektedir. Milletin özüne dönebilmesi, bu sistemi benimsemesi ve

[266] Kültigin, D, 1-13.

[267] Kültigin, D, 13, "*Türk törisin ıçgınmış budunug eçüm apam törüsünce yaratmış, boşgurmuş/Töresini yitirmiş Türk milletini ecdadımın töresince yaratmış yetiştirmiş"*. Bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 12-13.

[268] Yasa kelimesi eski Türk kayıtlarına bakıldığında yalnızca I, K, 10'da "*Öd tengri yasar, kişi oglı kop ölgeli törümiş/ Zamanı Tanrı tanzim eder, insanoğlu hep ölmek için türemiştir*." şeklinde geçmektedir. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında,* s. 133.

*töre*yi uygulamaya koyabilmesi için eğitilmesi gerekliliği önemli şekilde vurgulanmaktadır. Yazılı bir geleneğin ve okul hayatının olmadığı bir ortamda halkın eğitiminin, kanaat önderleri olan aksakalların sözünün dinlenmesi, halk hikâyeleri, ozanların deyişleri ve atasözleri yoluyla gerçekleştiği söylenebilir.

Töre devletin müesses nizamıdır. Devletin ve milletin bekası *töre*ye bağlıdır. Devlet düşse dahi *töre*ye bağlılık sürdüğü müddetçe devlet yeniden ihya edilir. Dolayısıyla devletsiz de kalınmaz. DLT'de bu durum "*il qaldı törü qalmas (ülke terk edilse dahi töre terk edilmez)"*[269] şeklinde açıklanmaktadır. Bu şartlar altında aynı *töre*ye bağlı devletler birbirlerinden farklı olarak sınıflandırılmamalıdır. Temel esası aynı olan iki devletin birbirinden farklı olarak vasıflandırılması mantıklı şekilde açıklanamaz. Anayasası ve milleti aynı olduğu halde, tarihte kurulmuş 16 Türk devletinden bahsetmek doğru kabul edilmemelidir. Devlet aynı devlettir, temeli aynı temeldir. Hanedanın değişmiş olması bu devletin değiştiği şeklinde algılanmamalıdır. Ayrıca Türk tarihi üzerinde yapılan bu algının Roma tarihinde yapılmayıp Bizans'ı Roma'dan farklı görmemek üzerinde durulması gereken bir husustur.

Güçler ayrılığı ilkesi göz önünde bulundurulduğunda, yasama organının vazifesi Türk Devlet geleneğinde *töre* hükümleri şeklinde yapılmakta ve gelişen şartlar neticesinde bir mecliste karara bağlanarak yeni şartlara uyum sağlanmaktadır. Ancak yürütmenin nasıl yapıldığı tam olarak belirlenememektedir. Göktürk kitabelerinden anlaşılacağı üzere, *töre* zaten kadim şekilde halkın ve devletin belleğinde bulunan bir nizamdır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde *töre*nin itilmesi şeklinde kullanılan tabir, yürütme vazifesinin yerine getirilmesi şeklinde değerlendirilebilir.

Türk devlet işleyişinde *töre*nin yanı sıra önemli olan bir diğer husus ise sancaktır. TDK'ya göre sancak; bayrak, liva anlamlarına geldiği gibi, askeri birliklere

[269] Kaşgarlı Mahmut, *DLT,* s. 392.

verilen üzerinde yazı işlemesi bulunan bayrak şeklinde tanımlanmaktadır.[270] DLT'de ise doğrudan bir sancak tanımı yapılmamakla beraber, "*al*" ismi verilen turuncu renkli ipek süslü kumaşların hanların sancaklarını yapmak için kullanıldığından bahsedilmektedir.[271] Eski Türk *Töre*sine göre hakanlık sancağı ve hakanlık tuğu hakanın otağında bulunur. Tuğsuz ve sancaksız bir kurultay düşünülemez. Tamaga Türklerine ait bir destanda "*tuğlar, kingeşe kelse idi*" şeklinde bir ifadenin geçtiği görülmektedir. Anadolu Selçuklularında da kengeş, günümüzde Kırgızlar, Kazaklar Türkmenler gibi pek çok Türk topluluğunda hala kullanıldığı içerikte, bir danışma meclisi olarak bilinmektedir.[272] Oğuz Kağan Destanı'nda geçen göğün çadır, güneşin bayrak[273] edinilmesi de hükümdarlık alameti olarak değerlendirilmelidir. Bir sancak altında toplanmak, sancak sahibi hükümdara biatın nişanesi olarak görülür. *Töre*ye göre sancak, hükümdardan başkasının yanında bulunmaz. Günümüzde, sancak geleneği Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde devam etmektedir. Alay seviyesinde ve üstündeki askeri birliklere sancak verilir. Sancak, verilen komutanın odasında muhafaza edilmekte ve yirmi dört saat esasına göre başında nöbetçi bulundurulmaktadır. *Töre*nlerde birlik nişanesi olarak açılır. Her zaman muhafızlar eşliğinde dik vaziyette taşınır. Yalnızca cumhurbaşkanının önünden geçerken selamlamak maksadı ile 30 derece eğimli şekilde tutulur.

Türk *töre*sinde aslolan husus, iradesini topluma egemen kılacak bir müesseseye teslim etmek ve oradan gelecek her türlü görevi ifaya kendini adamak şeklinde ifade edilmektedir. Nitekim bu müessese toplumsal vicdanı temsil eden ve kamu vicdanını

---

[270] http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c01273b8e0911.01638347 (30.11.2018)

[271] Kaşgarlı Mahmut, *DLT*, s. 137.

[272] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş,* C.VI, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.65-67.

[273] W.Bang, R.Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, s.17.

tatmin edebilecek bir düzen sağlamaktadır. Bunun muhtemel sebepleri arasında toplumun askeri düzen içerisinde yaşaması ve doğal hiyerarşinin varlığının bulunduğu söylenebilir.

3.2. Hukukla İlişkili Olarak Töre

İnsanlık tarihinin teşekkül zamanlarından itibaren kurulan bütün devletlerin veya bir arada yaşayan toplulukların iç ya da dış ilişkilerini tanzim eden hukuk kuralları bulunmaktadır. Pek çok topluluk, kanun mantığı ile beraber ıstılah anlamını dahi başka topluluklardan devşirmiştir. Yapılan bu devşirme işine hukuk tarihinde "Reception" ismi verilmektedir. Savaş, ticaret, göç, kıtlık, kuraklık gibi nedenler göz önünde bulundurulduğunda toplulukların birbirleri ile karşılıklı olarak etkileşimde bulunmaları kaçınılmazdır. Bu etkileşim, her iki taraf için de kendisini öteki ile mukayese imkânı sağlar. Yapılan mukayesenin neticesinde geride kalmış medeniyetin, kendisinden üstün olana öykünmesi ve onun medeniyetini ve adalet sistemini almaya çalışması oldukça doğal bir süreçtir. Öyle ki, Almanya, Fransa gibi ülkeler yüzyıllar boyunca Roma hukuku ile yönetilmiş ve hukuk sistemini doğrudan Roma'dan almışlardır. Ancak yakın tarihe kadar Türklerin kanunları için böyle bir devşirmeden söz etmek mümkün değildir. Türklerin hukuku millidir. O sebeple Türkler kanun yapıcı bir millettir demekte bir beis bulunmaz.

Orta Asya Türk Devletlerinin en çok etkileşimde bulundukları ülkelerden birinin de Çin olduğu görülür. Ancak Çin kroniklerinde Türklerden edep kurallarını bilmeyen ve herhangi bir kanuna tabi olmayanlar şeklinde bahsedilmesi, Türklerin kanun ve kaideleri olmadığı anlamına gelmez. Bu durum ancak Çinlilerin kanunlarının Türkler tarafından kabul edilmediği şeklinde yorumlanabilir. Adaletin sistemleştirilmesi ancak devlet ile mümkün olur iken bunca devlet kurmuş Türk milletinin bir hukuk sisteminin olmamasından bahsetmek mümkün değildir. Türkler hem devlet kurucusu hem de hukuk yaratıcısı bir millettir. Ancak yerleşik hayata ve yazılı eserlere geç dönemde

geçilmesi ile beraber yağma ve istila gibi pek çok nedenlerden dolayı bu kanunların çok küçük bir kısmı hakkında bilgi sahibiyiz.[274]

Çin İmparatorluğunun yaygın dini Konfüçyanizm'dir. Çin kroniklerinden olan Chiu T'ang-shu (Eski T'ang Tarihi)'nun 194.a belgesine göre hayatta kalan Türklerin canları Çin'in himayesinde görülmektedir. Çinliler, hayatta kalan Türkleri kendi himayeleri altında toplamak, eğitmek, yasalarını ve *töre*lerini öğretmek için uğraş vermeleri gerektiğini kayıt altına almışlardır. Bununla Türkleri ziraat ile uğraşan köylüler haline dönüştürmeyi amaçlamışlardır.[275] Daha çok Konfüçyanizm ile şekillenen Çin kültürünün ana kurallarını belirleyen en önemli eser *Li-chi* adı ile anılan *Töre*ler Kitabı'dır. İmparatorluk döneminde kamuya alınacak kişilerin seçim ve değerlendirmelerinde bu kitaptaki bilgiler esas alınmak sureti ile yapılan sınavlara dayanılmaktadır. M.Ö. 136 yılında bu klasik, İmparator Wu'nun emri ile derlenmiştir. Bu kaynak esas itibari ile devlet *töre*sinin işletilmesi ve aile hayatında sürekli görülen cenaze, düğün gibi merasimler hakkında bilgiler içermektedir. Bahse konu *töre*nlerin hangi adap ve usul ile yapılacağı ve bireysel davranışların vicdan ölçüsünde nasıl olacağı gibi konularda ayrıntılı bilgiler vermektedir.[276]

Töre kavramının genel manada kaide, kural anlamı taşıdığı daha önce belirtmişti. Ancak bu kavram muhteva bakımından adalet kavramını da kapsamaktadır. *Töre* ile adalet kavramlarının birbirlerinden ayrı olarak tanımlanması hayli geç bir döneme nispet edilir. Eski Türklerin göçerlik zamanlarından yerleşik hayata geçmesi neticesinde kurumlar gelişmeye başlamış ve örgüt kuralları yerini adalet kavramına

---

[274] Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, ss.289-291;Bkz. Fuad Köprülü, İ*slam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1983, ss.7-8.

[275] İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s.189 (5163:1 numaralı belge).

[276] İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi, s.367 (5170:15 numaralı belge).

bırakmıştır. Bu dönemin öncüleri olarak Uygurlardan bahsedilebilir. Uygurlara kadar olan tarihsel süreç göz önünde bulundurulduğunda *töre* ile yasa kavramlarının birbirlerinin yerine kullanıldığı görülebilir. Bu kullanım aynı şekli ile 13. Yüzyılda Cengiz Devleti'nde de kullanılmıştır.[277] Toplumsal değişimin had safhada olduğu çağlar geçirmiş olmasına ve çeşitli devletlerin kurulup yıkılmasına rağmen aynı soya mensup kişiler arasında var olan hukuksal birliğin ve geleneklerin muhafaza edildiği söylenebilir.

Ünlü Türkologlar arasında sayılabilecek olan Nöldeke, Houtsma, Ram-baüd'ün de aralarında bulunduğu bazı ilim adamları, Türklerin göçebe geleneklerinden kurtulamamış ve medeni bir teşkilat kuramamış olduklarından bahsetmektedir. Onlara göre Türkler alelade askerlerdir. Kendilerine has idari ve siyasi bir teşkilatlanmaya gidememişler ancak esir aldıkları kavimlerin insanlarından devşirdikleri şekliyle tam olarak nizami sayılamayacak bir sistem kurmuşlardır. Bu araştırmacılar muhtemeldir ki hukuk tarihi olarak sınıflandırılacak sistemlerin belirli bir kanun metninden çıkarılması gerektiğini göz önünde bulundurmuşlardır.[278] Ancak en ilkel topluluğun dahi kendi arasındaki ilişkileri düzenlemek için bir hukuk tanzim ettiği gerçeği dikkate alınmadan yapılmış olan bu eleştiri yersiz ve haksızdır.

Türk hukuk tarihi ile ilişkili olarak günümüze ulaşabilmiş en eski mukavelelerin ve hukuk belgelerinin Uygurlar döneminde yazılmış olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu metinler de doğrudan bir yasa şeklinde oluşturulmamış, bireylerin birbirleri ile veya devletle arasındaki ilişkiyi tanzim etmek için yazılmış metinlerdir.[279]

Eski Türklerde kişiler arasındaki hukuku tanımlamak için *töre* tabiri kullanılmaktadır. Ancak *töre*nin suçlar ve cezalara ilişkin hükümlerine dair elimizde

[277] Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015, s. 21.

[278] M.Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, ss. 5-6.

[279] Esra Yakut, *Eski Türklerde Hukuk*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2002 C: 1, Say: 3, ss. 401-402.

doyurucu bilgi olmamakla beraber seyahatnameler, elçi heyetlerinin raporları, Çin sülalelerine ait yıllıklar gibi yabancı kaynaklar ile vesikalar, kitabeler, destanlar gibi yerli kaynaklarda dağınık olarak yer alan bilgiler bulunmaktadır. Hukuk sistemlerinde genel olarak suçlar kişiye veya kamuya karşı işlenen suçlar şeklinde ele alınmaktadır. Bu suçlara verilecek olan cezalar ise suçun durumuna göre hem caydırma, hem ibret hem de kamu vicdanının tatminini sağlayacak şekilde yerine getirilmektedir. Cezalandırma yetkisi ise tamamen devletin elinde bulunmakta ve mutlak bir güç olan hükümdar tarafından veya onun yetkili kıldığı kamu mekanizmaları tarafından gerçekleştirilmektedir. Hükümdar veya görevlendirdiği kamusal organ tarafından devlet anlayışı, *töre* ve örf uyarınca hangi eylemlerin suç olabileceği belirlenmiş olup devlete, kişilere veya topluma karşı işlenen suçların kovuşturması yapılarak suçlular cezalandırılmıştır. Bununla beraber hiç bir suç işlemedikleri halde suç işleme eğiliminde olan kişilere devletin selameti ve menfaati dikkate alınarak bir güvenlik önlemi olmak sureti ile tedbir uygulamalarının yapıldığı da görülmektedir. Günümüze ulaşmış eski Türklere ait Osmanlılarda olduğu gibi suç ve karşılığında verilecek cezaların tayin edildiği bir cetvel veya kanunname bulunmamaktadır. Ancak temel ifade ile suçlara verilecek olan cezaların mekâna, zamana, kişilere ve oluş şekillerine göre farklılıklar arz ettiği söylenebilir.[280]

Eski Türklerde ceza olgusundan ziyade cezalandırma hususunu dile getirmek gerekmektedir. Şöyle ki, bir bireyin yapmış olduğu eylemin sorumluluğu, o bireyin mensubu olarak bulunduğu kabilenin tamamını ilgilendirmektedir. Dolayısıyla kişi, eyleminden ötürü öncelikle bağlı bulunduğu kabileye karşı mesuldür. Sonrasında ise toplumun diğer organlarına karşı mesuliyeti bulunmaktadır. Buna mukabil olarak yazılı

[280] Feda Şamil Arık, *Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar,* Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 1995, C.17, Say.28, ss.11-15.

bir ceza fikri büyük önem taşımamaktadır.[281] Ancak ortaya çıkacak olan yorum farklılıkları, aynı suça karşı uygulanacak cezanın farklı olmasına neden olabilir. Yazılı olmayan bu uygulamalar ise zamanla *töre*nin değişmesine zemin oluşturur. Nitekim her nesil, bir önceki nesilden görmüş olduğu uygulamaları tatbik etmek sureti ile bir sonraki aktarım yapmaktadır. Burada zikredilen bir eylemden dolayı tüm topluluğa karşı mesul olmak geleneği günümüzde Türk Silahlı Kuvvetleri'nde (teamül olarak) benzer şekilde devam etmektedir. Söz gelimi, bir asker yapılmaması gereken bir eylemi gerçekleştirdiğinde tek başına ceza almaz. Onunla beraber bağlı bulunduğu seviyedeki tüm personel aynı cezai müeyyideye tabii tutulur. Bunun sebebi ise ilk olarak kişinin eylemi gerçekleştirmesine mani olmamak olarak gösterilir. Sonrasında her bir kişiye ibret olması için aynı ceza ile muhatap olunmaktadır. En sonunda ise birlik ve beraberlik ruhu vurgulanarak her koşul ve şartta aynı kaderin paylaşılacağı fikrinin her bir bireye aşılanması temenni edilmektedir.

Eski Türkler bireysel hak ve hukuk ile donatılmış ve ekonomik anlamda özgür bir hayat tarzı benimsemişlerdir.[282] Arap dil bilimci el-Câhız Türklerdeki vatan sevgisinin başka hiçbir millette olmadığını ifade etmek ile birlikte Türklerin diğer milletlerden de bu husus ile ilgili oldukça yüksek meziyette olduğunu aktarır. Orta Asya'nın ele geçirilmesi sürecinde o bölgede yaşayan Türklerin vahşi şekilde katledilip, tecavüze ve yağmalamalara maruz kalmasının mimarlığını yapan Kuteybe b. Müslim de Türklerin vatanına olan bağlılığından bahsetmektedir.[283] Bununla beraber Türklerde her

[281] Ümit Hassan*, Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, s. 21.

[282] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s.228.

[283] El-Câhız, Haz. Ramazan Şeşen, Takdim Ekmeleddin İhsanoğlu, *Türklerin Faziletleri*, Yıldız Yayıncılık Reklamcılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., İstanbul, 2002, ss.96-97.

ne kadar kutsal yer algısı[284] bulunsa da, mülkiyet edinme anlamında hususi bir toprak algısından söz edilemez. Çünkü Türklerde her türlü nizam göçerliğe dayandırıldığından dolayı belirlenmiş bir toprak parçasına bağlı kalmak düşünülemez. Bunun sebebi, Türklerde her türlü nizamın göçerliğe dayalı olarak oluşturulmasıdır. Türk kültüründe vatan bayrağın dalgalandığı her yerdir. Bağımsız olarak yaşayamadığı yeri ise terk ederken hiçbir zorluk yaşamaz.

Eski Türklerde adliye teşkilatına "Köni" adı verilmektedir. Bu teşkilatın Göktürkler devrinde oldukça önemli gelişmeler kaydettiği anlaşılmaktadır.[285] Hükümdar tarafından yönetilen yüksek devlet mahkemesine "yargu" adı verilmektedir. Ayrıca hükümdar adına *töre* hükümlerini işletmekle görevli "yargan" adı verilen kişiler ile bunların yanında görevli bulunanlardan mürekkep adliye teşkilatı oluşmaktadır. Bununla beraber eski Türklerde yargı usul ve esasları hakkında geniş çaplı bir bilgi bulunmamaktadır. [286]

Çin kroniklerinden olan *Shi Ji* (Tarihçinin Kayıtları)'de Hunların hukuksal bağlamdaki uygulamalarından söz edilmektedir. *Töre* hükümlerine göre bir kişi kılıcını kınından bir ch'ih (ortalama 27 cm.) çekerse öldürülür. Bunun harp durumu ile cana ve mala kastedilen durumlar hariç olmak üzere uygulandığı düşünüldüğü takdirde oldukça işlevsel bir hüküm olarak değerlendirilebilir. Çünkü bir savaş aleti olan kılıç, aynı zamanda bir tehdit unsuru olarak kullanılabilir. Bunun önüne geçmek için bu şeklide bir uygulamanın olduğu söylenebilir. Günümüzde Anadolu'nun pek çok bölgesinde bu kuralın dilden dile aktarıldığı gözlemlenebilir. Örneğin Hunlarda; hırsızlık, soygunculuk gibi suçları işleyen kişinin bütün malına devlet tarafından el konulmuştur. Küçük suçu

[284] Mezarlar, ağaçlar, taşlar, su kaynakları, ev, mağara ve benzeri yapılar, dağ, tepe ve benzeri oluşumları gibi. Bkz. Durmuş Arık, "Kutsal Mekan ve Ziyaret Fenomenleri", ed. Durmuş Arık, Ahmet Hikmet Eroğlu, *Halk İnanışları El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2017, ss.75-83.

[285] Esra Yakut, *Eski Türklerde Hukuk*, s.414.

[286] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, ss. 280-281.

olanların ayak bilekleri at arabası ile ezilmek sureti ile kırılmıştır. Büyük suç işlemenin cezası ise idamla sonuçlanmıştır. Hapis süresi suça bakılmaksızın on günden fazla olmamıştır. Bundan dolayı ülkenin tamamındaki tutuklu kişi sayısı bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar az sayıda kalmıştır. Bununla ilgili olarak özgürlüğü kısıtlamak Türkler için idamdan beter bir ceza olarak düşünülmüştür.[287]

Bazı kaynaklarda, Cengiz Han hakan olmadan önce Moğolların oldukça barbar ve medeniyetten yoksun bir kavim olduğundan bahsedilmiştir. Ancak Cengiz'in Türkler üzerinde hâkim olmasından sonra medeniyet telakkisi oldukça gelişmiş bir topluluğun da hanı olmuştur. Cengiz'in emri ile Uygur âlimlerinden birisi tarafından derlenip tanzim edilmiş hukuk vesikaları Cengiz Yasası adı ile nam bulmuştur. Bu yasanın pek çok maddesi Türk kavimlerinin kullanmakta olduğu *töre* hükümlerinden oluşmuştur. Ancak burada geçen hükümlerden bir kısmının da Cengiz'in şahsi görüşü olarak kayıt altına alınması hayatın olağan akışına uygun bir tutumdur. Dolayısıyla Cengiz Yasası da eski Türklerin hukuku açısından bir kaynak teşkil edeceği vurgulanmıştır.[288]

Türkistan'da 10. asırda bulunan bir İslam seyyahı olan İbn Fadlan'ın Seyahatnamesi'nde *töre* hükümlerine ait örnekler bulunmuştur. Bu hükümler arasında, zina edenin yakılması, cinayete kısas tatbik edilmesi, yaralamalar için tazminat ödenmesi gibi örnekler yer almıştır.[289] Örneklerden de anlaşılabileceği üzere, eski Türk devlet sisteminin ve teşkilatının var olduğu yerlerde *töre* hükümleri uyarınca cezai

[287] Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, s. 29 (Bkz. Shi Ji 110)

[288] Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, ss.167-169.

[289] İbn Fadlan, *Seyahatname*, Haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s.68. Kan davasına konu olan veya cinayet ile bağdaştırılarak töre olarak nitelendirilen hususlar, Türk Töresi bağlamında değerlendirilmemelidir. Bkz. Şamil Dağcı, "Kan Davası ve Namus Cinayetlerinin Töre ile İlişkisi ve İslam Ceza Hukuku Bakımından Analizi", *Din ve Gelenek*, ed. Nasrullah Hacımüftüoğlu, Ensar Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 101-136.

işlemlerin kesin hükümlere bağlanmış olması bireysel anlamda bir kan gütme geleneğinin oluşmasına engel olmuştur.

4.Dinle, Ahlaki Değerlerle ve Geleneklerle İlişkisi Bakımından Töre

Gerek dini kurallara, gerek ahlaki kurallara, gerekse *töre* hükümlerine bakıldığında genel itibari ile ortak yönlerinin insan yaşamını bütünüyle ilgilendirdiği, erdemli bir hayatı öğütlediği görülür. Nitekim *töre*nin de dinin de insanların birbirleri ile ya da âlemle ilişkilerinde bir takım kurallar koyarak bireyleri iyi olana yönlendirirken kötü olandan uzaklaştırmaya çalışan bir araç olduğu ifade edilebilir.

4.1. Dinle ve Ahlaki Değerlerle İlişkisi Bakımından Töre

Türk Devlet sisteminin tarihsel temeli Tanrı inancı ile ilişkilidir. Geleneksel Türk din anlayışına göre hükümdar Tanrı'dan aldığı *kut* neticesinde tahta oturur. Halk ise hükümdarın Tanrı tarafından kendilerini idare etmesi için görevlendirildiğine inanır. Geleneksel Türk Dini'nde Gök Tanrı, eşi benzeri olmayan, ezeli ve ebedi, yaşam veren, yardım eden, koruyup kollayan, her şeyi en iyi şekilde bilen, insanlara yardım eden, dua edilince icabet eden, hayatı alan ve cezalandıran tek varlık olarak kabul edilir.[290] Gök Tanrı'nın heykeli ve resmi yoktur. Oryantalistler tarafından 13. yüzyılda yaşamış Budizm'e inanan Uygurlar'ın tapınaklarında bulunan heykellerin Tanrı'nın putu şeklinde yorumlandığı bildirilmektedir. Ancak yapılan değerlendirmelerde bu heykellerin ölen yakınları temsilen ve o kişilerin hatıralarını ayakta tutmak için kullanıldığı anlaşılmaktadır.[291] Asya coğrafyasında –özellikle Deşt-i Kıpçak sahasında- görülen taş kadın heykellerin *töre*nin bir parçası olarak dikildiği düşünülmektedir.[292] Bu

[290] Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s.119.

[291] Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Berikan Yayınevi, Kayseri, 2015, s.63.

[292] Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, s. 134.

husus, Türklerde antropomorfik bir Tanrı anlayışının varlığının söz konusu olmadığına işaret eder.

Hikmet Tanyu, eski Türk idarecilerinin vazifelerini tastamam yaptıkları zaman "Tanrının izniyle" ifadesini kullandıklarını aktarmaktadır. Bununla beraber kutsal kabul edilen Yer-su'lar tanrısal bir vasfa sahip olmadığı gibi, bu tanımlamanın, kavramsal analiz eksikliğinden yahut hatalı oluşundan kaynaklandığı savunulmaktadır. Tanyu, Oğuzların İslamlıktan önce de tek bir tanrıya inandıklarını belirtmiştir.[293] Ayrıca bütün Türklerde Yer-su'lara bir kutsallık atfedilmesi kadim bir gelenektir.[294] Oğuzlara göre bu Yer-su'lar temiz ve kutludur. Bundan dolayı bu temiz ve kutlu olan suyu kirletmenin felakete yol açacağına ya da uğursuzluk getireceğine inanılmaktadır. Kutsal kabul edilen suya giren kişiler için cezai müeyyide yoluna gidilmektedir.[295] Her inanış için kutsal kabul edilen bazı unsurların Geleneksel Türk Dini'nde de görülmesi mümkündür.

Hükümdar kutu Tanrı'dan alır. Bu güç ile insanlara hükmetme yetkisini elde eder. Japon Türkolog Masao Mori'ye göre Sibirya coğrafyasında yaşayan arkaik topluluklar Şamanizm'e inanmaktadır. O, Hunları da bu topluluklara dâhil etmekte ve onların en üst düzen sağlayıcı olarak bir Gök Tanrı'nın varlığını kabul ettiğini belirtmektedir. Göçebe hayat tarzını benimsemiş insanların yöneticisi durumundaki Hakan'ın ise bir şaman olduğunu düşünmektedir.[296] Burada hem Tanrı ile hem de halk ile doğrudan bir bağlantıya sahip olacak kişinin ancak Hakan olacağı söylenebilir.

---

[293] Hikmet Tanyu, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1980, s. 132.

[294] Bkz. Durmuş Arık, *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar),* Aziz Andaç Yayınları, Ankara, 2005, ss. 160-161.

[295] Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, s.140

[296] Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtlarına (Shi Ji) Göre Hunlar*, ss. 26-27, (Bkz. Masao Mori, *Göçebe Atlı Budun Devleti,* Tokyo, 1967).

Ancak bu iki yönlü ilişkinin nasıl olduğuna dair farklı yorumların yapılması da mümkündür.[297]

Göktürk yazıtlarında Budizm'den, Taoizm'den hiçbir izin kalmaması Bilge Kağan'ın gayreti ve Tonyukuk'un Tanrı Dini'ni ve *töre*yi savunmasına bağlanmaktadır.[298] Göktürk Devleti Türklerin tarih boyunca kurduğu büyük devletlerden birisidir. Devletin adı Gök ve Türk kelimelerinin birleşmesi ile meydana gelmektedir. Eski Türklerde Gök kelimesi, Tanrı kavramı ile bir tutulmuş ve onu anlatmak için kullanılmıştır. Göktürk kitabesi "Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kağan bu ödke olurtum." (Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan, bu zamanda oturdum.)[299] şeklinde başlamaktadır. Runik metinle günümüz karşılığı mukayese edildiğinde Tanrı ve Gök kelimeleri eş anlamlı şekilde kullanılmıştır. Günümüzde de bazı Türk lehçelerinde bunun yaşatıldığı görülmektedir. Türk kelimesi ise Ziya Gökalp'in belirttiği üzere "*töre*li" anlamına gelmektedir.[300] *Töre* kelimesinin barındırdığı anlamların tamamı Türk kelimesi için de kullanılabilir. Dolayısıyla Göktürk'ün manası, *Gök'ün Töresi, Gök'ün Yasası, Tanrı'nın Nizamı* şeklinde yorumlanabilir.

Töre, yalnızca devletin işletilmesi veya halk geleneklerinin adı değildir. *Töre,* bireyin bu düzeni benimsemesi ve hayatın her alanına tatbik etmesi için oluşturulmuş otokontrol mekanizma şeklinde açıklanabilir. Dolayısı ile birey daha ahlaklı davranmak üzere bir yola getirilmiş olur. Mezhep ve din nasıl bir yol ise *töre* de aynı şekilde bir yoldur.[301] Türklerin *töre*sinde bulunan doğru yol kavramı ile İslamlıktan sonra tanıdıkları sırat-ı müstakim arasında bir benzerlik kurulabileceği düşünülmektedir.

[297] Ziya Gökalp'in Mete Han hakkında bulunduğu peygamberlik iddiası gibi.

[298] Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, Özdemir Basımevi, İstanbul, 1978, s.22.

[299] 1. G, 1. Muharrem Ergin Orhun Abideleri, ss. 2-3.

[300] Ziya Gökalp, Türk *Töre*si, Ötüken Neşriyat, s.21.

[301] Bahaeddin Ögel, Türklerin Devlet Anlayışı, s.300.

Türkler İslamiyet'e geçtikten sonra eski *töre*lerini bir kenara bırakmamışlardır. Abdulkadir İnan, Timur'a karşı büyük bir nefret duyan Dımaşklı tarihçi İbn Arabşah'tan :"*Temür için Çingiz yasası Müslümanlar için fıkıh gibidir. Belki de Temür ve Çağataylar Çingiz yasasını şeriata tercih ederler.*" sözünü nakletmektedir. [302]

Kırgız ve Kazaklar 20. yüzyılın sonuna kadar göçebe hayat tarzını terk etmemişlerdir. Amel ve itikat yönü ile tam bir ehlisünnet olan bu topluluklar, dünyevi muamelat hususunda fıkıhtan ziyade *töre* hükümlerine riayet etmişlerdir. Buharalı âlimler, Barak Batır adındaki Kazak sultanına gelip ondan İslam şeriatını tam manası ile uygulamasını istemişlerdir. Birkaç gün sonra âlimler, sultanın verdiği bir hükmü şeriata uygun bulmayarak müdahale etmişlerdir. Bunun üzerine Barak Batır, İslam'ın beş şartını yerine getirdiklerini, başka işlerine ise karışmamalarını söylemiştir.[303]

Her ne kadar yukarıda zikredilen örnekler İslamiyet'e giren Türk boyları ile ilgili ise de dini ahkâmın *töre* ile çatışmasına Hazar Türkleri başka bir örnek olarak gösterilebilir. Hazar Türkleri, din olarak Yahudiliği kabul etmiş bir topluluktur. Onlardaki hukuksal durumların çözümü için Rabbinizm (Hahamlık) öğretileri kullanılmamış, sorunları *töre* hükümleri uyarınca çözüme kavuşturulmuştur.[304] Hikmet Tanyu'ya göre, kendilerine mahsus bir fıkıh veya hukuk kitabı olmayan bütün Türk toplulukları, yargılama işlemlerini *töre* hükümlerine göre yapmaktadır.[305]

Kur'an-ı Kerim'de "İlâhukum ilâhun vahidun"[306] lafzı üç yerde geçmektedir. Ayrıca Kelime-i Tevhid'de geçen "La ilâhe İllallah" lafzı da aynı yere vurgu

---

[302] http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=d190314 (15.12.2018)

[303] Abdulkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991,Cilt 2, ss. 223-228.

[304] İbrahim Kafesoğlu, Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler Mülahazalar, s.133 (Bkz. P.A. Boodberg, The Language of teh T'o-pa Wei, Harvard Journal of Asianic Studies, I, 1936, s.171).

[305] Hikmet Tanyu, Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler, Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, s. 84.

[306] "Sizin Tanrı'nız tek bir Tanrı'dır." 2 Bakara/163, 16 Nahl 22, 18 Kehf 110.

yapmaktadır. Kur'an'da özellikle vurgulanan tek Tanrı inancının kadim Türk inanışlarında da görülüyor olması tesadüf kavramıyla açıklanamayacak kadar dikkate değer bir husustur. Kur'an'da geçen ahkâm ayetleri genel itibari ile durum ve değer hükmü olarak ikiye ayrılabilir. Durum ayetleri, belirli zaman ve şartlar için belirli bir topluluğu ilgilendirirken; değer ayetleri tüm zamanlar ve şartlar için herkesi kapsayacak niteliktedir. Türk tarihinin hiç bir sathında "zıhara" rastlanmaz iken Araplarda bir çeşit boşanma yöntemi olarak kullanılmıştır. Dolayısı ile bu ayet durum ayetidir ve bunun hükmü sadece zıhar işlemini yapan topluluklar için geçerlidir. Ancak hırsızlık ile ilgili ayet bir değer ayetidir. Çünkü dünyanın neresine gidilirse gidilsin bu cürüm hiç bir çağda hoş karşılanmamıştır.

Adil bir Tanrı tasavvuru genel olarak bütün dinlerin ortak kanaatidir. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta, bireyler arasındaki ilişkilerin düzenlenme şeklidir. İslam'ın fıkhi hükümleri, Arap toplumunun örfleri dikkate alınmak sureti ile hayat bulmuştur. Şöyle ki, Kur'an'da pek çok yerde "maruf" kelimesi geçmektedir. Ancak hiç bir ayette marufun neliği hakkında bir bilgi bulunmaz. Bir örnek vermek gerekirse Kur'an'da, çocuğu emzirmek için sütanneye verilecek olan ücretin marufa göre verilmesi gerektiği emrolunur.[307] Aynı ayetin ön kısmında ise baba tarafından annenin marufa uygun şekilde yiyecek ve giyecek ihtiyacının karşılanması gerektiği bildirilir.

Her toplum kendi normlarını kendisi belirler. Yukarıda bahsedilen ayetlerdeki maruf da toplum standardına en uygun davranış biçimi olarak izah edilebilir. Bundan dolayı Kur'an'da zikredilen marufun tam karşısına Türkler için *töre* konulabilir. Çünkü Arap'ın marufu ile Türk'ün *töre*sinin birbirlerini karşılayabilir nitelikte olduğu ifade edilebilir. Tek bir Tanrı tarafından gönderilen dinlerin temel normları aynı olmak zorundadır. Ancak farklı toplumlar muhatap alındığında, her birisi için aynı hükümlerin uygulanması büyük karışıklıklara neden olabilir. Özet olarak dinin sabit olduğu,

[307] 2/Bakara 233.

şeriatın, hukukun, fıkhın ise dinamik olduğu ve zamana/mekâna göre değişiklik arz edeceği söylenebilir. Bir bakıma Türkler için ise şeriat, fıkıh, hukuk terimlerinin tamamı *töre* kelimesi ile karşılanmaktadır.

Türklere ilgili olarak yazılmış eserler incelendiğinde ahlak bakımından üstün bir seviyeye sahip oldukları görülmüştür. Türklerin ahlaki özelliklerinin belirlenimi din ile sınırlı değildir. Hangi dine mensup olurlar ise olsunlar, ahlaki açıdan yetkin bir durumda oldukları söylenmektedir. Türklere göre millet yapısının temel taşı ahlaktır. Bireysel anlamda her bir fert ahlaklı olmakla beraber, Türklerde aile ahlakı, mesleki ahlak, cinsi ahlak, medeni ahlak ve uluslar arası ahlak oldukça önemlidir.

Türklerin tarihinde savaştan kaçmak ahlaksızlık olarak değerlendirilir. Halk arasında söylenen "Türk milleti bir ordu, katılmayan kaçaktır; töremizde yazılı, harpten kaçan alçaktır." ifadeleri, bu görüşü destekler niteliktedir. Bununla beraber vatan sevgisi ve vatana bağlılık, memleket savunmasında kadın erkek ayrımı gözetmeksizin gösterilen fedakarlıklar güzel ahlak olarak gösterilir.[308]

4.2. Geleneklerle İlişkisi Bakımından Töre

Türk Dil Kurumuna göre gelenek sözcüğü "Bir toplumda, bir toplulukta eskiden kalmış olmaları dolayısıyla saygın tutulup kuşaktan kuşağa iletilen, yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, bilgi, *töre* ve davranışlar, anane, tradisyon."[309] şeklinde tanımlanmaktadır. Orta Asya Türk topluluklarında siyasi ve sosyal düzende hâkim olan hukuk "örfi hukuk"tur ve bu hâkim kurallar bütününe "*Yosun/Yusun*" adı verilmektedir. Toplumun normal hayat düzeni devam ederken ortaya çıkan ihtiyaçlardan dolayı yavaş yavaş ve kendiliğinden oluşan bu kurallar bütünü, ancak kağanın iradesi ve onayı

[308] Durmuş Arık, "Geleneksel Türk Dini", *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam, Ankara, Grafiker Yayınları, 2018, ss.498-499.

[309] http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c104e840af0c3.00785536 (12.12.2018)

nispetinde Türk *Töre*si sayılmaktadır.[310] Yosun-*töre* şeklinde de ifade edilen bu nizam, protokol kurallarının belirlenmesi ve ahlaki müesseselerin inşası olarak anılmaktadır.[311]

Kağan tarafından "İl"in yeniden düzene sokulabilmesi için *yosun* hukukuna kendi emirlerini eklemesi gerekmektedir. *Töre*'nin Türk Devlet geleneğinde çok önemli bir yer tutması, onun farklı boylar arasında çok dikkatli bir şekilde gözetilmiş olan örfi hukuk ile temellenmiş olmasından dolayıdır. Oğuz kabileleri *töre*ye taassup ile bağlıdırlar. Büyük Selçuklu Devleti, İran'ı fethettikten sonra Türk Devlet *Töre*si'ni terk etmiş ve kisra tipi bir devlet yönetim anlayışı benimsemiştir. Bundan dolayı Selçuk hükümdarı ile Oğuz kabileleri arasında büyük anlaşmazlıklar baş göstermiştir.[312]

Devlet, kurucu hükümdar tarafından bir kanun çıkarılması *töre*yi düzenlemesi ile tasdik olunur. Bu kadim geleneğin bir örneği Osman Gazi tarafından bağımsızlık ilan edildikten sonra görülmektedir. Germiyan'dan gelen bir kişi, Osman Gazi adına hutbe okuttuktan sonra pazara gelen her kimseden iki akçe almak istemiştir. Bunun *töre* ve "gelenek" olduğunu söyleyen Germiyanlı, pazara gelenden akçe almanın padişah âdeti olduğunu da vurgulamıştır.[313] Nihayetinde Osman Gazi tarafından bu işin nasıl yapılacağı düzenlenmiş ve kanun koymak sureti ile *töre* oluşmuştur.

Türkler, hayatın her alanında yaptıkları işleri düzene oturtmuş ve bunu bir kurallar bütünü ile disiplinize etmişlerdir. Hayatın neredeyse tamamını kapsayan bu kuralların teker teker yazılması araştırma alanımız açısından mümkün olmadığı için burada birkaç örneği zikretmek yerinde olacaktır.

---

[310] Aybars Pamir, *Orta-Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dersigisi, 2009, Cilt 58, Sayı 2, s.368.

[311] Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 295

[312] Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet,* Eren Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 21.

[313] Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi,* Haz. Kemal Yavuz, M.A.Yekta Saraç, K Kitaplığı, İstanbul, 2003, ss.73-74

Orun-ülüş geleneği, Oğuz Türklerinin kadim *töre*lerinden bir tanesidir. *Orun*, oturma, yerleşme şeklinde tarif edilmektedir. *Ülüş* ise paylaşma, pay etme, pay edilen üzerinde hak sahibi olma şeklinde açıklanmaktadır. Bu gelenek Oğuz Han'ın en büyük oğlu olan Gün Han tarafından toplanan bir kurultayda Irkıl Hoca'nın teklifi ile kabul görüp *töre* haline gelmektedir. Buna göre, Oğuz boylarından hangisinin kurultayda nerede ve hangi mevkide oturacağı belirlenmiş olup, yenilecek yemekte hangi boyun hayvanın neresini yiyeceği dahi belirlenmiştir.[314] *Shi Ji*'de belirtildiği üzere insanlar yüzleri kuzeye bakacak şekilde oturmaktadır. Büyük küçük sıralaması ise soldan başlayarak devam etmektedir.[315] Böyle bir sistemin kurulmasında amaç daha sonra ortaya çıkabilecek olan sorunların peşinen çözümlenmesi olarak görülebilir. Bahsedilen bu geleneğin günümüzde de devlet protokolünde devam ettirildiği açıkça görülebilir. Sözgelimi resmi davet, toplantı ve yemeklerde devlet ricalinde bulunan kişilerin istedikleri yere istedikleri şekilde oturamadıkları ve herkesin protokol ile belirlenen düzene uyma zorunluluğu olduğu, bu *töre*nin devam ettiğine işaret edebilir.

Eski Türklerde toplumsal karakterdeki hemen hemen bütün hususlarda kadının yadsınamayacak bir konuma ve öneme sahip olduğu açıklıkla görülebilir. Nitekim kadın hayatın hemen her alanında erkeğin tamamlayıcısı olarak görülmüştür. Eski Türklerin cemiyette yer edinmelerinin koşulu olarak mücadelelerde göstermiş olduğu kahramanlıklar dikkate alınır. Bu husus aynı şekli ile kadınlar için de geçerlidir. İslami devirler de dahil olmak üzere kadınlar, pek çok kere erkeklerin yanında savaşa katılmışlardır.[316] Bir ferman çıkarılacağı zaman hakan ile hatunun isimleri beraber anılmaz ise o ferman geçersiz sayılmaktadır. Hükümdarın evlenirken seçeceği eşi başka bir devletten olamaz. Çok eşlilik ise *töre* hükümlerine uygun olmadığından dolayı

[314] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C.I., Ankara, 2014, ss.232-239 (Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s. 299).

[315] Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, s. 29.

[316] İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında*, s.128.

kesinlikle yasaktır. Hakana uygulanan bu hüküm bütün evliliklerde esas kabul edilmektedir. Ancak tarihin bazı dönemlerinde bu kuralın esnetildiği de görülmektedir. Başka bir devletten olan kadın asla hatun olamaz. Eğer bu hatun Çin prenseslerinden birisi ise ona *konçuy*; Türk ilinden ise *kuma* olarak adlandırılır. Sıralama *hatun*, *konçuy*, *kuma* şeklinde gerçekleşmesine rağmen zevcelik hakkı yalnızca hatuna aittir. Bir prensin hakan olabilmesinin ilk şartı hakan ve hatunun oğlu olmasıdır. Esasen aranan şart asil kanı taşıyıp taşımadığıdır. *Konçuy* ve *kumadan* doğan çocuklar kendi annelerine "teyze" şeklinde hitap ederler. Bunun sebebi, annelik hakkını taşıyan tek kişinin hakanın zevcesi olması şeklinde ifade edilebilir.[317]

Günümüzde ikinci eş meselesi ile ilgili olarak Azerbaycan örneğini verecek olursak, orada çok da seciyeli bir eylem olarak görülmediğini beyan etmek gerekir. Azerbaycan Türkleri getirilen ikinci kadına "*kunu*" şeklinde adlandırma yapmaktadır.[318]

Türklerde aile oldukça önemli bir kavramdır. Bunun göstergelerinden birisi olarak aile fertlerine verilen unvan ve sıfatlar gösterilebilir. Türklerde aile yapılanması, tamamıyla aile reisinin mülkü şeklinde cereyan etmemektedir. Aile reisinin yönetim şekli zorlamaya değil velayete dayanmaktadır. Kız veya oğlan çocuğunun başka biri ile izdivacı için evlenme tabirinin kullanılması, artık o çocuğun baba ocağından çıkıp kendi evini ocağını kurması şeklinde açıklanmaktadır. Evlenen erkek çocukları babalarından hisseleri alarak kendi hanelerini kurarlar. Ev ise en küçük çocuğun malı olur.[319]

Eski Türk ailesi gelenekleri arasında "levirat" bulunmaktadır. Levirat, kişinin erkek kardeşinin ölmesi durumunda eşinin dul kalması durumunda veya ölen babanın öz anne hariç diğer eşlerinden genç ve çocuksuz olması koşulu ile evlenmesi geleneğine

[317] Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, ss.221-223.

[318] H. A. Hevilov, *Azerbayjan Etnografiyası*, Azerbayjan Dövlet Matbuat Komitesinin 3 No'lu Metbeesi, Bakı, 1991, ss.210-211.

[319] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 220.

verilen addır.[320] Bu âdetin oluşum nedeni büyük ihtimalle ailenin bir bireyi olan kadını korumak ve kollamaktır. Mete Han, Han Hanedanı Gao Zu'nun kızı ile M.Ö. 198 yılında evlenerek bir akraba ilişkisi kurmuştur. Gao Zu'nun ölümü neticesinde dul kalan kraliçe ile evlenmeyi teklif etmiş ancak bu teklif Çin tarafından büyük bir hakaret olarak algılanmıştır.[321] Levirat yasasına göre dul kalan bir kadın tek başına çaresiz bırakılmaz ve himaye edilir. Bu gelenekten dolayı Göktürk hakanları ile arka arkaya evlenen Çin prenseslerinin varlığı bilinmektedir.[322] Mete Han'ın yapmış olduğu teklif muhtemelen, akrabalık bağı kurduğu kişilere karşı, kendi *töre*sinin hükmünü uygulamaktan başka bir şey değildir. Esasen bu hareket, akrabalık bağına verilen ehemmiyetin bir nişanesi şeklinde okunabilir.[323]

Türklerin gelenek, görenekleri ile ilgili yukarıda birkaç örnek verilmiştir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Şöyle ki, Türk toplumu yapıp ettiği her işi bir kural ve

[320] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 220.

[321] Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, s. 14.

[322] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 294.

[323] Levirat, Yahudilikte, Tevrat'da Yakub'un oğullarından Yahuda'nın, Tamar ile evlenmesi ile ilk örneği teşkil eder. Bu eylemin dini mi yoksa örfi mi olduğu hususu Yahudi mezhepleri arasında günümüzde bile ihtilafa sebep olmaktadır. (Ali Osman Kurt, *Yahudilikte Levirat Evlilik: Geleneğin Tutsak Ettiği Kadınlar*, Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 11/17 Fall 2016, p.245.) Kutsal Kitaba göre kardeşinin karısı ile cinsel ilişki kurmak, kardeşin namusuna el uzatmak olarak görülmektedir. (Levililer18/16) Ayrıca kardeşin karısı ile evlenen adamın rezillik etmiş olmasından bahsedilir. (Levililer 20/21) Buna rağmen "*Birlikte oturan kardeşlerden biri oğlu olmadan ölürse, ölenin dulu aile dışından biriyle evlenmemeli. Ölenin kardeşi dul kalan kadına gidecek. Onu kendine karı olarak alacak, ona kayınbiraderlik görevini yapacak. Kadının doğuracağı ilk oğul, ölen kardeşin adını sürdürsün. Öyle ki ölenin adı İsrail'den silinmesin (*Yasa'nın Tekrarı 25/5-6*)"* hükmü ile leviratın dinen zorunluluk olduğu ortaya çıkmaktadır. Esasen iki hüküm arasında bir çelişkiye rastlanmaktadır. Ancak Türklerde levirat kadını himaye etmek üzerine var olan bir *töre* iken, Yahudilerde levirat dini bir zorunluluktur.

nizama oturtmuş olmakla beraber bakiyelerini günümüzde de görebilmek oldukça olağandır. Doğum, ölüm, misafirlik, ziyaret, ticaret, dayanışma gibi hususlarda oluşturulmuş *yosun hukuku,* nesilden nesile aktarılmak sureti ile devamlılığını sağlamıştır. Burada ise binlerce yıllık bir birikimin küçük bir cüzü sunulmuştur.

SONUÇ

İnsanlık tarihine bakıldığında dinlerin insanlara disiplinli, ilkeli ve erdemli bir yaşam öğütlediği, bu öğütlerin insanı içerisinde bulunduğu toplumda, toplumsal kurum ve kuruluşlarda birtakım davranışlarda bulunmaya, diğer birtakım davranışlardan da kaçınmaya davet ettiği söylenebilir. Bu husus, insan ile insan, insan ile alem, insan ile Tanrı ilişkilerinden kendisini açıkça gösterir. İlk iki ilişki biçimi bu dünyaya dair bir düzeni esas alırken, üçüncü ilişki biçimi öte dünya/ahiret yaşamına olan inançla doğrudan bağlantılıdır. Nitekim pek çok dinin sadece bu dünyada değil, ölümden sonraki yaşamda da insana ebedi mutluluğu kazandırmayı amaçladığı bilinmektedir.

Dinin, mensubu olduğu bireylere bu dünyaya ilişkin kurallar koyması, hukuk, toplumsal düzen, adalet, erdem, ahlakî yaşam gibi insani ve toplumsal karakterlerin niteliğini korurken, bu kurallar aynı zamanda ölümden sonraki ebedi mutluluğun da esasını ve inşaî zeminini teşkil eder.

Türk tarihine bakıldığında, hükümdarın yönetme yetkisinin *kut* yoluyla edinildiği görülür. Hükümdarın kudreti, halkın bir arada ortak yaşama kültürüne sahip olmasını, bu kültürün hem üreticisi hem de tüketicisi konumunda olan bireylerin doğrudan sorumluluk ve yetki alanlarını belirler. Daha açık bir ifadeyle Türk

toplumunda bireylerin yetki ve sorumluluk alanları, bu ortak yaşama kültüründe var olan kurallar bütünü tarafından belirlenir. Bu belirlenen kurallar bütünü, toplumsal hiyerarşinin en üst tabakasından en alt tabakasına kadar herkesi kuşatır. Bütün bu süreci hükümdar, Tanrı'dan aldığı yetki yoluyla sağlar. Hükümdar, yetkisi ile halkı bir araya toplar ve ortak yaşamın getirdiği, toplumsal yaşamın bütününü kuşatan kuralları adalet, istişare, dayanışma gibi mekanizmaları da işleterek tanzim eder. Bu kurallar genel olarak *töre* şeklinde ifade edilir.

Töre, genel anlamda gelenek, görenek, örf ve adetler olarak anlaşılır. Ancak Türk için *töre* her şeydir. Türk kültür tarihinde *töre*, devletin işleyiş biçimi ve mekanizması olarak anlaşılırken aynı zamanda hukuku da temsil eder. Bununla beraber Türk zihin yapısında ahlakı çağrıştır ve dini anlayışlara da *töre* adı verilir.

Nitekim tarih boyunca Türklerin yaşam biçimlerine/tarzlarına, toplum içerisindeki konumlarına, devlet işlerindeki davranış biçimlerine bakıldığında *töre* kavramının hayatın hemen her alanında oldukça önemli olduğu, *töre* göz ardı edilerek gerçekleştirilen bir eylemin ya da eylemlerin uyarıya yahut cezaya maruz kaldığı görülür. Töre'nin yaptırım gücü, adil, eşit, faydalı ve evrensel ilkeler esasında uygulandığında, toplumun iç huzur ve dengesinin korunduğu; dışarıya karşı ise tek vücut olarak kenetlendiği görülür.

Türklerin İslamlığı ile birlikte *töre*ye uygun davranış biçimlerinin varlığını devam ettirmesi, *töre*ye uygunluk ile dini yaşayış biçimi arasında uzlaşma sağlama çabaları, onların ne *töre*nin ne de dinin aleyhine bir yaşam biçimini kabul ettiklerini açıkça gösterir. Nitekim Türklerde bu hususlar, biri diğerine tercih edilmesi gereken değil, aksine birbirini tamamlayan hususlar olarak inşa edilir, yorumlanır ve hayata tatbik edilir. Bu tatbik inançların tarih aşan yönüne işaret eder.

Türk toplumun yönetim yapısındaki hiyerarşide en alt tabakada bulunan, yönetilen halktan en üst tabakada bulunan yöneten idareciye kadar her bir fert bizatihi

töre hükümlerinin hem öznesi hem de nesnesi, diğer bir ifadeyle hem muhatabı hem de uygulayıcısıdır. Türklerin yaşadığı zamansal ve mekansal ayrımlar *töre*nin içeriğine dair farklılıkları görmemizi sağlasa da, formel olarak *töre* kavramının Türk toplumları için vazgeçilmez kurallar içerdiği, bu kuralların hem Türk toplumunun hem de fertlerin hayatında oldukça etkin rollere sahip olduğu açıkça görülür.

Türkler için din ve dini kurallar bütünü, onların kutsal alan ile olan bağını, genel çerçevede aidiyetlerini temsil ederken, *töre* özgünlüğün, toplumsal hüviyetin ve kendi kalarak var olmaya devam etmenin açık bir belirtisi olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

ABDULDAEV, Z, İSAEV, D., *Kırgız Tilinin Tüşündürme Sözdüğü*, Frunze, Mektep Basması, 1969.

ACIPAYAMLI, Orhan, *Halkbilim Terimleri Sözlüğü,* Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978.

Açıklamalı Kutsal Kitap, İstanbul, Yeni Yaşam Yayınları, 2010.

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, "Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig*", Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Sempozyumu, İstanbul, 2009.

AKARSU, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Savaş Yayınları, 1984.

AKKAYA, Mehmet Şükrü, "Uygur Türklerini ve Kültürlerini Tanıyalım", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, Cilt 1, Sayı 3, 1943, s.76.

AKSOY, Ömer Asım, Aysel Dikmen, Meral Tolluoğlu, Perihan Kutlar, *Türkiye Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VIII,* Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları-Sayı:211/8, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975.

ALEKSEYEV, N.A., *Türk Dilli Sibirya Halklarının Şamanizmi*, Çev. Metin Ergun, Konya, Kömen Yayınları, 2013.

Alert Series, *Kyrgyzstan,* Washington D.C., Produced By: Ins Resource Information Center, 1993.

ARAT, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1947.

ARIK, Durmuş, *Buhara Yahudileri,* Ankara, Aziz Andaç Yayınları, 2005.

……., "Kutsal Mekan ve Ziyaret Fenomenleri", *Halk İnanışları El Kitabı*, ed. Durmuş Arık, Ahmet Hikmet Eroğlu, Ankara, Grafiker Yayınları, 2017, ss.75-83.

……., *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar),* Ankara, Aziz Andaç Yayınları, 2005.

……., “Türklerin Dinlerle İlişkileri”, *Dinler Arası İlişkiler El Kitabı,* ed. Ali İsra Güngör, Ankara, Grafiker Yayınları, 2017, ss.263-264.

……., *Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları*, Ankara, Öztepe Matbaacılık, 2005.

……., “Geleneksel Türk Dini”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam, Ankara, Grafiker Yayınları, 2018.

ARIK, Feda Şamil, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* 1995, Cilt 17, Sayı 28, ss. 11-15.

ARSAL, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1947.

ARTUN, Erman, *Türk Halkbilimi,* İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2005.

AYNAKULOVA, Gülnisa, “Gregoryen Kıpçaklar ve On iki Hayvanlı Türk Takvimi Üzerine”, *Milli Folklor*, 2007, Yıl 19, Sayı 74.

AZİZİ, Najiba Ziyayi, *Zerdüştliliğin Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış ‘Doktora Tezi’, Ankara, 2009.

BANG, W, ARAT, R.R. *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, Burhaneddin Basımevi, 1936.

BARTHOLD, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ter. Ragıp Hulusi Özdem, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.

BARUTÇU, Özönder F. Sema, *Abidarim Kınlıg Koşavarti Şastirtakı Çınkirtü Yörüglerning Kingürüsi’nden Üç İtigsizler,* Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.

……., *Sthiramati’nin Vasubandhu’nun Abhidharmakosasastra’sına Yazdığı Tefsirin Etü. Tercümesi Üç İtigsizler*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.

……., “Çöyr Yazıtı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2006, Cilt 3, Sayı 3, ss. 108-124.

BAYAT, Fuzuli, *Ana Hatları ile Türk Şamanlığı*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006.

……., *Kaşgarlı Mahmud Büyük Türk Bilgini ve Ansiklopedisti*, Ankara, Ötüken Neşriyat, 2008.

……., *Mitolojiye Giriş*, Çorum, KaraM Yayınları, 2005.

……., *Mitolojiye Giriş*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007.

……., *Mitten Tarihe Sözden Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016.

……., *Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü,* İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2006.

……., *Türk Kültüründe Kadın Şaman,* İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2010.

……., *Türk Mitolojik Sistemi-II,* İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007.

BEYDİLİ, Celal, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük,* Çev. Eren Ercan, Ankara, Yurt Kitap-Yayın, 2004.

BIÇAK, Ayhan, *Türk Düşüncesi I-Kökenler*, İstanbul, Dergah Yayınları, 2013.

BİRAY, Nergis, "12 Hayvanlı Türk Takvimi –Zamana ve İnsana Hükmetmek-", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* TAED, Erzurum, 2009, Sayı 39, ss. 672-674.

BOODBERG, P.A., "The Language of teh T'o-pa Wei", *Harvard Journal of Asianic Studies,* 1936, I, s.171.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1993.

CUMAKUNOVA, Gülzura, *Türkçe-Kırgızca Sözlük*, Bişkek, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2005.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *Uygur Devlet Tarihi ve Kültürü,* Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

DAĞCI, Şamil, "Kan Davası ve Namus Cinayetlerinin Töre ile İlişkisi ve İslam Ceza Hukuku Bakımından Analizi", *Din ve Gelenek*, ed. Nasrullah Hacımüftüoğlu, İstanbul, Ensar Yayınları, 2011, ss. 101-136.

DEDE KORKUT Kitabı Han'ım Hey, ed. ERBAY, Hasan, Ankara, TOBB, 2014.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, (Yayınevi ve Yayın Yeri Belirtilmemiş), 1962.

DİKMEN, Aysel, BAYAZ, Ayla, *Derleme Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt 10, 1978.

DİLÇİN, Cem, *Yeni Tarama Sözlüğü,* Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.

DİLİPAK, Abdurrahman, *Ansiklopedik İsim Sözlüğü,* İstanbul, Risale Yayınları, 1996.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Köktürkler*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000.

EBERHARD, W., *Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

EKER, Süer, "Ana Altayca'dan Modern Türk Dillerine Genel Bir Bakış", *Türk Kültürü El Kitabı*, Ankara, Grafiker Yayınları, 2015.

El-Câhız, *Türklerin Faziletleri*, Haz. Ramazan Şeşen, Takdim Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, Yıldız Yayıncılık, 2002.

ENO, R., *The Culture of The Tang Dynasty*, Indiana, Indiana University EALC E232, 2008.

ERCİLASUN, Konuralp, "Türk Tarihi", *Türk Kültürü El Kitabı*, Ankara, Grafiker Yayınları, 2015.

ERDEM, Mustafa, *Kırgızlarda Dini ve Sosyal Hayat*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı,* Hisar Kültür Gönüllüleri, Digital Materyal, 2003.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2008.

ESAT, Korkmaz, *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2008.

ESEN, Minara Aliyeva, "Rus Dilindeki Türkçe Kelimeler Üzerine bir Tasnif Denemesi." *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* , 2008, Vol. 3/7, ss. 364-382.

ESİN, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2001.

ESRA Yakut, "Eski Türklerde Hukuk", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, Cilt 1, Sayı 3, ss. 401-414.

EYUBOĞLU, İsmet Zeki, *Türkçe Kökler Sözlüğü*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1989.

FROLOV, İvan, *Felsefe Sözlüğü*, Çev. Aziz Çalışlar, İstanbul, Cem Yayınevi, 1991.

GALANTİ, Avram, *Küçük Türk Tetebbuları*, İstanbul, Kağıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, h.1341 (1925).

GORDON Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.

GÖKALP, Ziya, *Türk Devletinin Tekâmülü*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

……., *Türk Medeniyet Tarihi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017.

……., *Türk Töresi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2014.

……., *Türk Uygarlığı Tarihi*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1991.

GÖKÇİMEN, Ahmet, "Türkmen "Irımları" (Halk İnanışları) ve İşlevleri", *Milli Folklor*, 2010, Yıl 22, Sayı 87, ss. 151-152.

GRÖNBECH, K., *Kuman Lehçesi Sözlüğü (Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini)* Çev. Kemal Aytaç, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

GÜNAY, Ünver, GÜNGÖR, Harun, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Kayseri, Berikan Yayınevi, 2015.

GÜRSOY, Emine, Naskali Muvaffak Duranlı, *Altayca- Türkçe Sözlük*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.

HEVİLOV, H. A., *Azerbayjan Etnografiyası*, Bakı, Azerbayjan Dövlet Matbuat Komitesinin 3 No'lu Metbeesi, 1991.

HAN, Ebulgazi Bahadır, *Şecere-i Terakime* (Türkmenlerin Soykütüğü), Haz. Zuhal Kargı Ölmez, Ankara, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Limited Şirketi, 1996.

ILİSHEV, Ildus G., "Başkurdistan Cumhuriyeti", *Türkler Ansiklopedisi*, İstanbul, Yeni Türkiye Yayınları, 1961, Cilt 20, s.112.

İBN FADLAN, *Seyahatname*, Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2010.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet,* İstanbul, Eren Yayıncılık, 2005.

İNAN, Abdulkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt 2, 1991.

……..., *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1976.

JACKSON, A.V. Williams, *Zoroastrian Studies The İranian Religion and Various Monographs*, New York, Columbia University Press, 1928.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2010.

……., *Eski Türk Dini,* Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.

……., *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler Mülahazalar*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017.

KALKAN, Mustafa "Türk Tarihi", *Türk Kültürü El Kitabı*, Ankara, Grafiker Yayınları, 2015.

KANAR, Mehmet, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, (Yayınevi, Yayın Yeri ve Yılı Belirtilemiş).

KAPAĞAN, Enver, "Gök Tanrı İnancı ve Bu İnanç Sisteminin İçinde Alkış, Dua ve Dilekler", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Winter 2014, Volume 9/3, s.809.

KAŞGARLI Mahmud, *Divani Lugati't- Türk*, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2005.

KINAĞ, Mustafa, *George Herbert Mead Düşüncesinde Sosyal Benliğin Oluşumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2018.

Kırgızca-Türkçe *Açıklamalı Sözlük,* Bişkek, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2002.

KİMBAL, Jeannine Davis, 'Batı Moğolistan'ın Göçebe Kazakları", *Türkler Ansiklopedisi,* İstanbul, Yeni Türkiye Yayınları, 1961, Cilt 20, s. 1243.

KOCA, Ergün, KOCA, Ayşen, "Kırgız Türkçesi'ndeki Batalar (Dualar) ve Bataların Semantik Grupları*", I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Niğde, 2014, Cilt 2, ss. 1655-1656.

KÖPRÜLÜ, Fuad, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1983.

KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972.

KURT, Ali Osman, "Yahudilikte Levirat Evlilik: Geleneğin Tutsak Ettiği Kadınlar", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* 2016, Volume 11/17 Fall, s. 245.

Kutsal Kitap, Kitabı Mukaddes Şirketi, Seoul, Korean Bible Society, 2013.

KÜÇÜK, Abdurrahman, TÜMER Günay, KÜÇÜK Mehmet Alparslan, *Dinler Tarihi*, Ankara, Berikan Yayınevi, 2011.

LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara, Arkadaş Yayınları, 1970.

MUSAYE, M.M., *Türkoloji Dilçilik*, Bakı, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2012.

OLCAS, Süleyman, *Az İ Ya*, Çev. Natık Seferoğlu, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992.

ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.

ORMUŞEV, Asan S., "Kırgızistan'ın Diplomatik İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, İstanbul, Yeni Türkiye Yayınları, 1961, Cilt 19, s. 792.

OTKAN, Pulat, *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, Cilt 2.

……., *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, 2001.

……., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

……., *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, Cilt 4.

……., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, Cilt 2, 2001.

……., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1988.

……., *Türk Mitolojisi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 1, 2014.

……., *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017.

ÖRNEK, Sedat Veyis, *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, (Tarih Belirtilmemiş).

……..,, *Türk Halkbilimi*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1977.

PAMİR, Aybars, "Orta-Asya Türk Hukukunda 'Töre' Kavramı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Ankara, Cilt 58/2, 2009, ss. 359-368.

PAŞAZADE, Aşık, *Osmanoğulları'nın Tarihi,* Haz. Kemal Yavuz, M.A.Yekta Saraç, İstanbul, K Kitaplığı, 2003.

RADLOFF, Wilhelm, *Türklük ve Şamanlık*, Çev. A. Temir, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2008.

RASONYİ, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Çev. Halit Zübeyir Koşay, Ankara, Örgün Yayınevi, 1971.

REZİ, Haşım, *Zerdüşt Hayat Zaman Mekan*, Çev. Erkan Çardakçı, Diyarbakır, Avesta Yayınları, 2014.

ROSE, Jenny, *Zoroastrianism an Introduction*, Newyork, CPI Group (UK) Ltd., 2011.

SİR Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London, Oxford University Press, 1972.

SPİVAK, D., *World Religions in The Context Of The Contemporary Culture: New Perspectıves Of Dialogue And Mutual Understanding*, St. Petersburg, UNESCO Press, 2011.

ŞENER, Cemal, *Şamanizm*, İstanbul, BDS Yayınları, 1996.

TANYU, Hikmet, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980.

……., *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, Ankara, Berikan Yayınevi, 2018, Cilt 1.

……., *Türklerin Dini Tarihçesi*, İstanbul, Özdemir Basımevi, 1978.

Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1996, Cilt 4/8.

TAŞAĞIL, Ahmet *Göktürk Kağanlığı Göktürkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

……., "Türk", *Diyanet İslam Ansiklopedisi, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, Cilt* 42.

TAVKUL, Ufuk, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2003.

TEKİN, Şinasi, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.

TEMİR, Ahmet, M*oğolların Gizli Tarihi,* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.

TOGAN, İsenbike, KARA, Gülnar, BAYSAL, Cahide, *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi,* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009.

……., *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, 1941.

TUŞ, Muhittin, "Uzlaşı Kültürünün Kurumsal Sembolü: Aksakallılar", *III. Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, Bakü, 2016, Cilt 2, ss.277-280.

TEMİR, Ahmet, "Ural-Altay ve Altay Dilleri*", Türk Dünyası El Kitabı,* Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992, Cilt 2, s 3.

URAZ, Murat, *Türk Mitolojisi*, İstanbul, Düşünen Adam Yayınları, 1994.

UYSAL, Selçuk, "Yüknek'in Neresi Olduğu ve Edib Ahmed'in Mezarı Hakkında", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* 2007, Volume 2/4 Fall ss. 1197-1199.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, Cilt 1.

ÜLKÜSAL, Müstecip, *Dobruca'daki Kırım Türklerinin Atasözleri ve Deyimleri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1970.

ÜMİT, Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler,* Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2015.

VAMBERY, Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul, Ses Yayınları, 1993.

VASİLYEV, Valeriy, "Saha Halkının Kamlığı", Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni:Bildiriler, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2007.

YILDIRIM, Ferit, *Irk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerinin Dili*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.

YILMAZ, Nusrettin, "Türklere Özgü İlk Kaynaklarda 'İnsan' Görüşünün Temelleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2004, Sayı 25, s.127.

YUDAHİN, K.K., *Kırgızça-Orusça Sözdük*, Moskva, Sovetskaya Entsiklopediya Basması, 1965.

Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959.

İnternet Kaynakları

http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=d190314 (15.12.2018)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5aff3adcaa4fa6.11241317, (19.05.2018)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b927121 4cca47.65237005 (07.09.2018).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c01273b8e0911.01638347 (30.11.2018)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c104e840af0c3.00785536 (12.12.2018)

http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/7.php (03.12.2018)

ÖZET

Töre, Türk kültür tarihi boyunca önemli bir rol oynamıştır. Özellikle eski Türklerde, kurumların ve düşüncenin oluşması için *töre* eksen noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. *Töre*nin düzenleyicisi olarak hakan, kurultay kararı, ve halkın içerisinde oluşan ihtiyaçların çözümüne yönelik geliştirilen yosun hukuku karşımıza çıkmaktadır. Hakan, Tanrı'dan aldığı Kut ile devleti yönetir. *Töre*'nin yürürlüğe girmesi için kurultay onayından geçmesi gerekmektedir. Kurultay'da görevli kişilere ise en genel tabir ile aksakal denilmektedir. *Töre*, kurultay ve aksakal kavramları birbirleri ile ilişki içerisindedir. *Töre*, Türk sosyal yapısının inşasında bir çeşit merkezdir. *Töre* sabit bir yapı değildir. Bir hukuki ve sosyal normlar bütünü olarak *töre*, zaman ve mekan şartlarına göre gerekli yeniliklere açıktır. Bu açıklık özelliği *töre*nin çağlar aşan bir yapıya kavuşmasına sebep olmuştur. Aynı zamanda *töre*, Türk milletinin hafızasıdır. Binlerce yıllık bir geçmişe sahip bu hafıza, Türk milletinin geleceğini de şekillendirebilecek özelliklere sahiptir. Türk düşünce sistemi ve geleneğinin oluşmasında önemli bir faktör olan "*töre*" kavramı bu çalışmada incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Töre*, Türk *Töre*si, Kut, Aksakal, Kurultay, Yosun Hukuku,

ABSTRACT

"*Töre*" have played an important role throughout the history of Turkish culture. Especially in ancient Turks, "*Töre*" emerges as pivotal point for the formation of institutions and thought. "Hakan" as the organizer of "*töre*", "kurultai" judgment and "yosun" law that is developed for the solution of public needs, emerge. "Hakan" manages the state with "kut" that is received from God. "*Töre*" must give an approval of the "kurultai" in order to enter into force. The people who are attendants in the "kurultai" are called as "aksakal" in the most common expression. The concepts of "*töre*", "kurultai" and "aksakal" are in relation with each other. "*Töre*" is a kind of center for the construction of Turkish social structure. "*Töre*" is not a fixed structure. "*Töre*" as a whole of legal and social norms are open to the necessary innovations according to conditions of time and place. This feature has caused to reach to a structure exceeding the ages. "*Töre*" is also the memory of the Turkish nation. This memory, which has a history of thousands of years, has features that can also shape the future of the Turkish nation. The concept of "*töre*", which is an important factor in the formation of Turkish thought system and tradition, is examined in this study.

Keywords: *Töre*, Turkish *Töre*, Kut, Aksakal, Kurultai, Yosun Law